

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXXV.

HUNGARIA

SZEGED

2007

X 31569

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

TOMUS CXXV.

HUNGARIA

SZEGED

2007

0 2 1 1 6

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. KOSZTA LÁSZLÓ, DR. MAKK FERENC,

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. J. NAGY LÁSZLÓ,

DR. ZIMONYI ISTVÁN

A kötet a Történeti Segédtudományok Tanszék kiadványa.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000548238

Redegeberunt:

DR. TIBOR ALMÁSI

DR. FERENC MAKK

Szerkesztették:

DR. ALMÁSI TIBOR

DR. MAKK FERENC

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Szegediensis

HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

X 31569

BALOGH LÁSZLÓ

ÚJ KÖNYV A „KETTŐS HONFOGLALÁSRÓL” (MEGJEGYZÉSEK EGY A MAGYARSÁG KORAI TÖRTÉNETÉT TÁRGYALÓ MŰ MARGÓJÁRA*)

Király Péter a magyarság korai történetének szláv forrásaival kapcsolatban számos fontos publikációt tett már közzé. Ezek közül is kiemelendők a *Cirill*-, a *Metód*¹- és a *Naum-legendával*² valamint a *Csoda egy bolgárral* című forrással³ foglalkozó munkái, valamint a szláv–magyar érintkezéssel kapcsolatos több hasznos és gondolatébresztő publikációja.⁴ Így nagy örömmel és várakozással vettem kézbe a szerző új kötetét⁵ azt remélve, hogy abból, legfőképpen a szláv források oldaláról megközelítve, mértékadó képet kaphatok a magyarság korai történetéről.

A szerző könyve két részből áll. Az elsőben a *honfoglalás* és a *kalandozások* kifejezések pontatlan voltára hívja fel a figyelmet szokatlanul hosszan tárgyalva a kérdést.⁶ Annyit ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a két fogalomhoz

* A cikk az MTA–SZTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében készült.

¹ Király Péter: *A magyarok említése a Konstantin- és a Metód-legendában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 141. Budapest, 1974.; Király Péter: A Konstantin- és a Metód-legenda magyar részletei. In: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest, 1996, 113–118.

² Király Péter: A Naum-életírás a magyarokról. *Századok*, 110 (1976) 842–852.

³ Király Péter: Óbolgár forrás a 894–896. évi magyar–bolgár háborúról. *Századok*, 111 (1977) 320–328.

⁴ Király Péter: Magyar–szláv kapcsolatok a honfoglalásig a szláv írott források tükrében. *Magyar Tudomány*, Úf. 25 (1980) 357–362.; Király Péter: Levedia–Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében. *Magyar Nyelv*, 80 (1984) 431–439.

⁵ Király Péter: *A honfoglalás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10. Nyíregyháza, 2006.

⁶ Vö. Király Péter: Gondolatok a kalandozásokról. *Magyar Nyelv*, 96 (2000) 181–183.

kapcsolódó romantikus történelem felfogást – amelyet Király is bírál – ma már elismert kutató nem vallja.⁷

A könyv második részében a szerző a magyarság korai történetének egy valóban új – bár nem előzmények nélküli – interpretációját nyújtja.⁸ Aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a mű ezen része lesz az, amely az olvasók számára valóban „novum”-mal fog szolgálni. A magyar kutatók közül többen – így például László Gyula, Csallány Dezső vagy például Makkay János – felvetették már azt a lehetőséget, hogy az 5–7. században megtelepedhettek a magyarság egyes csoportjai a Kárpát-medencében.⁹ Mindaddig azonban ezen elméleteket nem sikerült meggyőzően bizonyítani.¹⁰ Munkájában Király Péter arra tett kísérletet, – imponáló mennyiségű írott forrás bevonásával –, hogy igazolja: a magyarság már 561/562-ben megjelent a Kárpát-medencében, majd 590-ben meg is telepedett ott (214). Ez a nagy horderejű vélemény és a citált források mennyisége megkívánja, hogy bővebben foglalkozzunk az elmélettel. A továbbiakban a Király által a 9. század vége előttre vonatkoztatott – magyarsággal kapcsolatos – hírek egy

⁷ A magyar kalandozások megítélésére: Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk.: Tőkei Ferenc Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18. Budapest, 1983, 349–364.; Font Márta: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Magyar Őstörténeti Könyvtár 15. Budapest, 2001, 97–105.

⁸ Ennek a résznek számos fejezete már korábban napvilágot látott: Király Péter: A magyarok népeve a történeti forrásokban és a szomszédos népek névhasználatában. *Életünk*, 1997/1, 94–127.

⁹ Csallány Dezső: Az avar törzsszervezet. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 8-9 (1965–1966) 35–56.; László Gyula: A „kettős honfoglalás”-ról. *Archaeologiai Értesítő*, 97 (1970) 161–190.; László Gyula: *A honfoglalásról*. Budapest, 1974², 66–76.; László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. *Valóság*, (1970) 48–64.; László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.; Makkay János: *A magyarság keletkezése*. Budapest, 1993.; Makkay János: *Indul a magyar Attila földjére*. Budapest, 1996. stb.

¹⁰ Vö. Madaras László: A kettős honfoglalás elméletének néhány településtörténeti problémája. *Acta Iunenum. Sectio Historica*, 8 (1975) 32–57.; Kristó Gyula: A „kettős honfoglalás” elméletéről. *História*, 5 (1983) 1. szám 26–27.; Kristó Gyula: Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi Bölcsész-műhely '82*. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 1983, 177–190.

jelentős részének igyekszünk valós forrásértékét megvilágítani, s azt összevetni az általa adott interpretációkkal. Hogy az olvasó számára megkönnyítsük a téma nyomkövetését, igyekeztünk – ahol csak lehetett – a Király által javasolt értelmezéseket követve kronológikus rendben haladni.¹¹

A szerző idézi az *Auctarium Neuburgense* egy helyét az alábbi módon: „477. Feljegyzés (arról, hogy) akiket most Turcos/türköknek nevezünk, (azokat) régen Huni/hunoknak mondták, akik elsőben a Caspi/Kaszpi-Kaputól jöttek el. (Ők) valóban a Nyugati huni/hunok, akiket Ungaros/ungarusok/magyaroknak és Auares/avaroknak mondunk.”(146) Mivel a türkök 552-ben jutottak önálló politikai szerephez Belső-Ázsiában,¹² a kommentárban szereplő „a 477. év szerepeltetése téves lehet” (146) megjegyzésből a „lehet” szó értelemszerűen törölendő. A legfőbb probléma azonban forrásunkkal kapcsolatban az, hogy a 477-es szám nem évszám, hanem a forrás kritikai kiadásának oldalszáma.¹³ A forrás voltaképpen egy olyan 12. századi kézírata Freisingi Ottó *Chronica* című munká-

¹¹ A könyv mundanivalójának nyomkövetését egyébként nagyban nehezíti, hogy Király más szerzőktől rendkívül nagy terjedelemben idéz szó szerint, de az esetek elsőprő többségében idézőjelek nélkül. Az így összeálló szövegben pedig a hivatkozások visszakeresése a koránt sem szokványos bibliográfiai és hivatkozási rendszerben nem könnyű.

¹² Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Budapest, 2003. 2. átdolgozott kiadás, 63–66.

¹³ Ottonis Episcopi Frisingensis *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Ed.: A. Hofmeister. Hannoverae et Lipsiae, 1912, (a továbbiakban Freisingi Ottó) 233.; *Auctarium Neuburgense*. In: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi*. Ed.: A. Hofmeister. Hannoverae et Lipsiae, 1912, (a továbbiakban *Auctarium Neuburgense*) 477. A forrásrészlet értelmezésére lásd: Moravcsik Gyula: Muagerisz király. *Magyar Nyelv*, 23 (1927) 259–271.; Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: *Emlékkönyv Szent István király balálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk.: Serédi Jusztinián. Budapest, 1938, 189–195.; Moravcsik, Gyula: *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage Berlin, 1958, 192–193.; Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség*. Varia Byzantina 3. Budapest, 1999, 83. vö. Czeglédy Károly: A magyar népnév legrégibb előfordulásai a forrásokban. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Bárczi Géza–Benkő Loránd. Budapest, 1956, 268–270, 272–273.; Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986, 158–159.

jának, amelybe a 13. században olvasói jegyzetek kerültek.¹⁴ Az idézett passzus is egy 6. századi hírhez írott ilyen bejegyzés. Természetesen a 13. századi szerző azon vélekedése, hogy a hunok, az avarok és a magyarok tulajdonképpen egyazon nép, egy minden valós alapot nélkülöző eredetteória, amelyhez hasonló példák szép számmal idézhetők még a középkori auktoroktól.¹⁵

A szerző Viterbói Gottfried *Pantheon* című munkájából az alábbi szövegrészt idézi a magyarság 6. századi kárpát-medencei megjelenésének az alátámasztására: „561/562. ... Ama fiatalabb [II.] Theodosius császár idejében a Guisogothi, azaz az Australes Gothi/déli gótok, Gallia-ban laktak, az Ostrogothi, azaz az Australes Gothi/déli gótok, akikből az Avars/avarok, azaz Ungari Pannonii/a pannóniai Ungarusok/magyarok, és Longobardi/longobardok származtak, átkeltek a Danubium/Duna folyón” (146).¹⁶ Ebben a passzusban a 12. század végén élt nyugati történetíró – természetesen teljesen ahistorikus módon – valamiféle genetikus kapcsolatot tételez fel az osztrogótok germán nyelvű népe és az avarok, valamint a magyarság között. Ez azonban nem történelmi tény visszatükröződése, hanem csak egy a – lakóhely azonosságán alapuló – középkori fantáziaszülte eredetteóriák közül.¹⁷ Sajnos Királynak nem tűnt fel, hogy II. Theodosius (408–450) uralkodása és a forrásrészlet általa vallott 561/562-re való datálása nem egyeztethető össze. Valójában a passzus – egy korábbi forrás hírét átvéve, amelyben a magyarok még nem szerepeltek – a

¹⁴ Auctarium Neuburgense 470–470.

¹⁵ Hóman Bálint: *A magyar hún-hagyomány és a hún-monda*. Budapest, 1925.; Györffy György: *Kronikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések–új válaszok*. Budapest, 1993, 126–146.; Kristó Gyula: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: Kristó Gyula *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983, 313–329, 551–556.

¹⁶ Godefridi Viterbiensis Pantheon. in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XXII*, Ed.: Pertz, Georgius Henricus. Hannoverae, 1872 [repr. 1976], (a továbbiakban Viterbói Gottfried) 186.

¹⁷ Györffy: *Kronikáink*, 131–132. vö. A kiadó megjegyzi: „*Populorum antiquorum nomina ad suorum temporum rationem adaptare studens, non raro a vero aberravit.*” Viterbói Gottfried 8.

Római Birodalmat II. Theodosius császár idején elérő germán népvándorlási hullámról ad hírt.¹⁸ Természetesen a forrás nem azt állítja, hogy a langobardok, az avarok vagy a magyarok az 5. század történelmi szereplői voltak, csak annyit mond – nyilvánvalóan tévesen –, hogy az utóbbi népek az osztrogótoktól „származtak”.¹⁹

A szerző a továbbiakban Viterbói Gottfried ugyanezen művéből az alábbi hírt idézi az előzőleg említett véleménye igazolására: „561/562. Ugyanabban az időben az Avarok/avarok, akik Huni/hunok avagy Ungari/Ungarusok/magyarok, értesülvén Glothar frank király haláláról, fia Sigibert ellen hadat indítottak” (146 vö. 160). Ezt a szövegrészt a 12. században élt Viterbói Gottfried a 8. századi Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* című művéből vette át, amely Sigibertnek az avarokkal folytatott harcáról tesz említést. A két forrás közötti eltérés pusztán csak annyi, hogy a kései szerző az avar nevet értelmezve az előtte lévő szövegbe a magyar népvévet beillesztette.²⁰ A forrás tehát eredetileg nem a magyarok pannóniai megjelenésének állított emléket, hanem a kárpát-medencei avarság egyik frankok elleni hadjáratának.²¹

A szerző a *De SS. Leontio et Carpophoro martyribus*-ra való hivatkozással említi az észak-itáliai vicentiai kolostor magyarok általi felgyújtását, amihez hozzáfűzi, hogy arra vagy a 3. században (150)²² vagy 568 után kerülhetett sor (147,

¹⁸ Freisingi Ottó 215. vö. Viterbói Gottfried 186.

¹⁹ Vö. Györffy: *Kronikáink*, 132.

²⁰ Pauli historia Langobardorum. Ed.: L. Bethmann-G. Waitz. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec VI–IX*. Hannoverae, 1878, (a továbbiakban Paulus diaconus) 79.; Viterbói Gottfried 214. Vö. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995, (a továbbiakban HKÍF) 220–221.

²¹ Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Társ szerző: Farkas Csaba. Munkatársak: Borsos Márta–Csillik Éva–Makk Ferenc–Olajos Teréz. Magyar Östörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998, 25–26.

²² Talán egy ilyen datálás lebeghetett a szerző szeme előtt amikor ezt írta: „Szt Leontius és Szt. Carporus ... szerzetesek Diocletianus római császár (Kr.u. 284–305) idejében, a

150–151, 167). A kolostort ért súlyos csapás időpontját azonban ismerjük. Az észak-itáliai Vicentia kolostorát a magyarok 899-ben (és talán a következő években is) dúlták fel.²³

A szerző hivatkozott a *Civitas (Aemona) ab Ungaris destructa* című forrásra, amely szerint: „590: Patricius episcopus Aemonienis. Civitas ab Ungaris destructa. Sedes ad Citta Nuova translata” (147). Király úgy vélte, hogy az „590. évi aemonai adat a magyarok kárpát-medencei megtelepedése bizonyítékeként értékelendő” (149). Bár a szerző megnézte Szádeczky-Kardoss kiváló kézikönyvében, hogy nem ad-e valamiféle magyarázatot az adat értelmezéséhez, de annak mutatójában az Emona adatra nem lelt (149). Nyilván ez abból adódott, hogy a szerző a monográfiának rossz mutatóját használta. Szádeczky-Kardoss munkájában természetesen szerepel az avarok és szláv segédcsapataik Illyricum elleni 591–592. évi támadása, amely következtében több püspökség megszűnt, így az emonai is.²⁴ Az igazi probléma azonban az, hogy az idézett latin szöveg nem egy 6. századi forrás (148), hanem egy 19. századi kutatónak, Bethmannak Paulus Diaconus egy híréhez latin nyelven írott lábjegyzete.²⁵ A félreértés onnan ered, hogy Sasinek Paulus Diaconus munkájából az évszámot, míg a lábjegyzetből a támadókat emelte át, és így jött létre egy „forrás” a magyaroknak Emona elleni 6. század végi támadásáról.

Venetia/Velence-től nem messze fekvő Vincentia/Vicenza város híres monostorában éltek, de az Ungri/ungarusok/magyarok a várost felperzselték és állandó betörésekkel támadták; mártír halált haltak, majd földi maradványaikat Rómába szállították” (150).

²³ Gombos F. Albin: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904)*. Budapest, 1928, 39–40, 49–51, 68.

²⁴ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 78. vö. 238.

²⁵ „[Patricius episcopus] Aemoniensis, quae sedes, ab Ungaris postea destructa, transiit ad Citta Nuova. BE[thmann].” (Paulus diaconus 132. 6. jz.) vö. „Patricius episcopus Aemoniensis. Civitas ab Ungaris destructa. Sedes ad Citta Nuova translata.” (Sasinek, Fr. V.: Felelet Márki Sándor válaszára. *Századok*, 39 (1905) 378. 1. jz.), „[Patricius püspök] A Felső-Száva balpartján fekvő Emonából, a melyet később a magyarok elpusztítottak.” (Paulus diaconus *A langobardok története (Historia langobardorum)*. Ford.: Gombos F. Albin. Középkori krónikások 1. Brassó, 1901, 147. 7. jz.)

A szerző az *Annalista Saxo* alábbi bejegyzését is idézi a magyarság kárpát-medencei 6. századi megtelepedésének igazolására: „a magyarok 590. (évi) betörései a déli és nyugati népek elpusztítására feléledtek, akiknek szerencsétlen segítségével Arnolfus a hatalmat birtokolta, minekutána elpusztította a hatalmas védősáncot Pannóniában, amellyel Nagy Károly őket körülzárta.”(150) Ezzel a passzussal ismét csak az a probléma, hogy a Király által évszámnak vélt szám oldalszámnak bizonyul, ha a szöveg kritikai kiadását kézbe vesszük.²⁶ A 901. év alatt található passzus – amely eddig sem volt ismeretlen a kutatók előtt – a magyarság 9. század végi kárpát-medencei megtelepedéséről számol be.²⁷

Ha a szerző azon véleménye, hogy „Az arab [értsd: muszlim] források a Fekete-tenger feletti térségekben megtelepedett magyaroknak még a kirajzásuk előtti életükről adnak tájékoztatást” (117), úgy értelmezendő, hogy a magyarság 6. századi kárpát-medencei megtelepedése előttre vonatkoznának a muszlim források híradásai, azzal aligha lehet egyetérteni.

A szerző a *Povest' vremennych let* (PVL) datálatlan részének egy passzusára is hivatkozott, mint amely azt igazolja, hogy a magyarság – amely ez időben az avarok uralma alatt élt – valószínűleg 626-ban Hérakleios bizánci császár szövetségeseiként harcot folytatott a Szaszanida Perzsiával (125-127). A forrásnak ezen interpretációja azonban bizonyosan téves. A PVL ezen híre egy bizánci szerző, Geórgios Monachos krónikájának szláv fordításából származik. Ennek előképe, a bizánci szöveg szintén rendelkezésünkre áll. E szövegek között az egyedüli eltérés az – mint erre már több kutató rámutatott –, hogy a szláv fordító a bi-

²⁶ *Annales Saxo*. Ed.: G. Waitz–P. Kilon. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores VI*. Hannoverae, 1844 (repr. 1980), 590.

²⁷ A barbár népeket a civilizált világtól távoltartó „sáncok”-ra lásd: Krausz Sámuel: Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai. *Ethnographia*, 9 (1898) 348–353.; Eckhardt Sándor: Attila a mondában. In: *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gyula Budapest, 1940, 144–145.; Czeglédy Károly: A szír Nagy Sándor-legenda. *MTA I. Osztálya Közleményei*, 13 (1958) 3–20. Vö. HKÍF 220–221.

zánci forrásban szereplő *tourkoi* ('belső-ázsiai türk') népnevet egyszerűen saját kora névhasználatának (gör. *tourkoi* 'magyar') megfelelően lefordította (ószl. *ungri* 'magyar'). Geórgios Monachos a türkökre vonatkozó hírét Niképhoros pátriárka *Breviárium*ából vette, ahol részletes leírást kapunk a Nyugati-Türk Kaganátus és a Bizánci Birodalom között létrejövő megegyezésről, amelynek értelmében a türkök, illetve a fennhatóságuk alatt élő kazárok csatlakoztak a perzsák ellen harcoló bizánci haderőhöz. A PVL passzusa tehát teljes biztonsággal állíthatjuk, nem a magyarságra vonatkozik, hanem a belső-ázsiai türk birodalom nyugati felét uraló Nyugati-Türk Kaganátusra.²⁸

A szerző úgy véli, hogy Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* című művében „a VI. könyv után” megtalálható Liutprand langobard király (713-744) sírfelirata, amely szerint az uralkodó békeességben élt az *ungarusokkal* (*Ungarus, a solo hoc adiutus Francus et omnes Vicini grata degebant pace per omnes*), akik alatt a magyarságot kell érteni (152). A sírfelirat valóban Paulus Diaconus művének VI. könyve után található, csak nem a főszövegben, hanem a kritikai kiadás lábjegyzetében.²⁹ Tekintettel arra, hogy Paulus Diaconus – a langobard uralkodó kortársa – a királynak az avarokkal (és nem a magyarokkal) fenntartott békés viszonyáról emlékezik meg (...*maxima semper cura Francorum Avarumque pacem custodiens.*),³⁰ aligha gondolhatunk másra, minthogy a kései auctor aki a sírfeliratot elkészítette, forrásának névhasználatán saját korának megfelelően változtatott.³¹

²⁸ Balogh László: Hérakleios *ugri* szövetségesei. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 119 (2004) 3–9.

²⁹ Paulus diaconus 187. 1. jz.; Mátyás Flórián: *Egy bonfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországhban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről*. Budapest, 1898, 20.

³⁰ Paulus diaconus 187.

³¹ Ilyen „modernizálásra” lásd: Mátyás: *Egy bonfoglalás előtti magyar hadjáratról* 20; Olajos Teréz: Adalék a (h)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok*, 16 (1969) 89–90; Hogy a kései auktort valamilyen az Avar Kaganátus etnikai viszonyaira vonatkozó hírmorzsa vezette volna a névcseré során (Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 266.), az roppant valószínűtlen.

Viterbói Gottfried a *Pantheon* című művében megemlíti, hogy Pippin frank uralkodó elvette az *Ungariából* jött Bert(rad)át, Hérakleios bizánci császár (610–641) unokáját. Király úgy vélte, hogy ez a forráshely a 740-es évekbeli kárpát-medencei magyarságra utal (152). A valóság azonban az, hogy Pippin felesége Heribert laoni gróf leánya volt,³² és egyszerű kronológiai megfontolásokból is bajosan lehetett volna unokája a száz évvel korábban elhunyt bizánci uralkodónak.³³

Király megemlítette, hogy a *Vita s. Emmerami episcopi martyris auctore Meginfredo praeposito Magdeburgensi* szerint – a valószínűleg a 8. században élt – Szent Emmerám meg kívánta téríteni az avarokat, „akiket másképp hunoknak és magyaroknak neveznek” (151). A Szent Emmerám ezen tervéről beszámoló kortárs forrás azonban csak avarokat említ mint megtérítendő népet, így aligha véletlen, hogy e kései forrás Szádeczky-Kardossnak az avar történelem forrásait közreadó kiváló kézikönyvében az önálló forrásértékkel nem bíró művek között kerül csak említésre.³⁴

Az avarok ringjével – vezéri szállásával – kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy Szent Adalbert prágai püspök „szerint 9 ilyen gyűrű vette körül az avarok földjét”(179–180). Ez azonban téves interpretáció. Notker Balbulus Szent Gallen-i szerzetes Nagy Károly fiának, Pippin itáliai királynak a 796. évi avarok elleni hadjáratával kapcsolatban ugyan valóban hivatkozik egy Adalbert nevű személyre, aki öregemberként számol be a hadieseményekről, amelyeknek

³² Hlawitschka, E.: Bertrada. In: *Lexikon des Mittelalters*. I. München–Zürich, 1980–, 2038.

³³ Vö. Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 260.; Gombos F. Albin: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. III. Szerk.: Serédi Juszúnián. Budapest, 1938, 292.

³⁴ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 264.

maga is részese volt³⁵, de ő nem azonos a 955/6-ban született prágai püspökkel.³⁶

A szerző – Sasinek egy cikke alapján – hivatkozott egy Paulinus aquileiai pátriárkát ábrázoló – Cividale közelében lévő Pantaleon egyházban található – falkép feliratára, amely szerint Paulinus megáldotta a magyarok (*hungarus*) ellen harcba induló friauliakat (166). A felirat azonban – mint arra már Márki rámutatott – Paulinusnak az avarok (és nem a *hungarusok*) ellen induló harcosokra adott áldását örökítette meg.³⁷ A 8. század végén Nagy Károly több hadjáratban térdre kényszerítette az Avar Kaganátust. Ezen hadieseményeknek fontos szereplője volt Friaul határgrófja, Erich (Heiricus), Paulinus pátriárka jóbarátja, aki csapatai révén, és személyesen vezetve azokat tevékenyen részt vett a harcokban. Paulinus pedig 796-ban – valószínűleg Pippin itáliai király és Erich friauli őrgrof csapatainak védelme alatt – személyesen is részt vett azon a frank–avar határon tartott tanácskozáson, amelynek célja az avarok megkeresztelésének és a felettük való egyházi fennhatóság területi elhatárolásának a kérdése volt.³⁸ A továbbiakban annak az eldöntése, hogy a templomban talált felirat a 791-es vagy a 796-os támadás során a csapatoknak adott pátriárkai áldást örökítette-e meg, a magyarság korai történelme szempontjából jelentőséggel nem bír.³⁹

A szerző a 12. századi bizánci történétíróra, Jóannés Zónarasra való hivatkozással az alábbi megjegyzést teszi: „Mínthogy a türkök, vagyis ungrosok a trák vidéket pusztították, Nikephoros császár (802-811) levelet írt a bolgárok fejedelmének [Krum bolgár kán 803–814], hogy ne engedje meg nekik, hogy a

³⁵ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 290–291.

³⁶ Érszegi Géza: Adalbert, szent. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* Főszerk.: Kristó Gyula. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994, 28–29.

³⁷ Márki Sándor: Szent Paulinus és az avarok. *Századok*, 38 (1904) 921. vö. Veszprémy László: Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. *Aetas*, 19 (2004/2.) 55.

³⁸ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 289–296.; Veszprémy: *Mint békák a mocsárban*.

³⁹ Vö. Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 297.; Márki: *Szent Paulinus*, 922–923.

Dunán átkeljenek és a rómaiak területét pusztítsák.”(120) Ez nyilván csak valami félreértés. A forrásban szereplő császár Niképhoros Phokas (963–969) és nem a százötven évvel korábban élt névrokona. A bolgár uralkodó, akit Jóannés Skylitzés – akitől e passzust Jóannés Zónaras átvette – név szerint is megnevezett⁴⁰ nem Krum, hanem a több a mint száz évvel később élt utóda, Peter cár (927–969).

A 811. év során I. Niképhoros bizánci császár támadást indított a bolgárok ellen. A kezdeti sikerek után azonban a támadók a bolgárok és segédcsapataik csapdájába estek, és nagyrészüket – köztük a császár is – elesett a küzdelemben.⁴¹ Bár egy kortárs bizánci forrás Krum segítőiként – a szlávok mellett – avarokat említ, Király 12–13. századi bolgár források alapján azt feltételezi, hogy Krum segítői voltaképpen nem avarok, hanem magyarok voltak. Ez az elmélet alapvetően három pilléren nyugszik: 1. A frankok és a bolgárok vereséget mértek az avarokra, és „nyilvánvaló, hogy Krum nem az egykori megvert ellenséggel akart szövetkezni” (132), 2. Mivel a „források szerint az I. Nikéforos és Krum seregei közti harc mindössze hat napig tartott, s mivel az avarok 811-ben »elég messze« lakoztak észak-nyugat felé a bizánci–bolgár határoktól, ezért a messze tartozkodó avarok nem jöhettek számításba”, és az is kérdéses, hogy „a támadás időpontjáról ... értesültek-e”(132, 135), 3. A bolgár forrás – a bizánciakkal szemben – hitelesen örökítette meg a népneveket, így tehát magyarok és nem avarok vettek részt a harcokban.⁴²

Úgy véljük azonban, ezen megállapítások nem állják meg a helyüket. Azt több forrás egybehangzó adatai alapján tudjuk, hogy az avarság a 8. század vé-

⁴⁰ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1988², 86, 98, 100.

⁴¹ Az eseményre lásd: Treadgold, Warren: *The Byzantine Revival 780–842*. Stanford, 1988, 168–174.

⁴² Vö. Király Péter: *A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 148. Budapest, 1977.; Király: *A magyarok népeve*, 104–105, 118.

gén illetve a 9. század elején, bár súlyos vereséget szenvedett a frankoktól és a bolgároktól, mint etnikum nem semmisült meg. A Kárpát-medencében és annak szomszédságában frank, bolgár, horvát fennhatóság alatt a 9–10. században még mindig felbukkannak a forrásokban. Sőt az egykori államuk északkeleti részén a 9. század végén is éltek – a környezetükben lévő hatalmaktól független – csoportjaik.⁴³ 811-ben valószínűleg közülük fogadott zsoldjába Krum harcosokat, akik éppúgy jelentékeny katonai erőt jelentettek, mint a 814-ben Krum seregében Konstantinápoly ostromára induló avar segédcsapatok.⁴⁴ Az a nézet tehát, hogy a megvert avarok nem voltak képesek csapatokat adni, illetve, hogy Krum nem vette volna igénybe ezeket, ellentmond a kortárs források egybehangzó megállapításainak.

Azt Theophanés Confessor munkájából tudjuk, hogy I. Niképhoros bizánci császár már májusban – jóval azelőtt, hogy július 20-án átlépte volna csapataival a bolgár–bizánci határt – elindult Konstantinápolyból a bolgárok elleni hadjáratra.⁴⁵ A Markellainál táborozó császárnak Krum békeajánlatot tett,

⁴³ Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. *Századok*, 107 (1974) 1041–1061.; Szádeczky-Kardoss Samu: A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. In: *Szegedi Bölcsész-műhely* '82. Szerk.: Róna-Tas András. Szeged, 1983, 194–200, 207–208.; Szádeczky-Kardoss Samu: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993, 231–233.; Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban). In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 1996, 25–29, 32–33, 43.; Olajos Teréz: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest, 1996, 91–103.; Nótári Tamás: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. *Aetas*, 2000/3. 99.; Olajos Teréz: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16. Szeged, 2001, 13–117.; Olajos Teréz: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs Budapest, 2004, 111–118.

⁴⁴ Olajos: *A IX. századi avar történelem*, 62–69. vö. G. Tóth Ilona: A *Chronicon Laurissense* breve 814. évi bejegyzésének értelmezéséhez. *Antik Tanulmányok*, 24 (1977) 41–44.

⁴⁵ *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott. Oxford, 1997, 672.

amit azonban ő visszautasított.⁴⁶ A hadjárat megindulta előtt pedig a császár egyik bizalmasa 100 font arannyal átszökött a bolgárokhoz.⁴⁷ Az alábbi tények alapján tehát teljességgel alaptalan a feltételezés, hogy a bolgár monarcha csak a bizánci támadás napján értesült volna a császári udvar terveiről. Éppen ellenkezőleg. Krumnak – akárcsak I. Niképhorosznak – hónapok álltak a rendelkezésére ahhoz, hogy csapatait összegyűjtse.⁴⁸ Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a steppei népek hadászataiban a kémkedésnek nagy jelentősége volt.⁴⁹ Így azt feltételezni, hogy több tízezer bizánci katona felvonulása a Balkánon Krum számára észrevétlen maradt vagy, hogy annak okát a bizánci támadás napjáig nem látta volna át, teljességgel életszerűtlen feltételezés. Egyelőre tehát semmi okunk sincs, hogy a kortárs bizánci forrás részletes beszámolójával szemben a kései bolgár források rövidke hírének adjunk hitelt.⁵⁰

A *Vita s. Ivani eremitae Bohemi* azon adatát, hogy a 9–10. század fordulóján élt Szent Iván Magyarországról származott és vérrokona volt Szent István királynak (*qui fuit consanguineus s Stephani regis Ungarorum*), Király úgy értelmezi, hogy a szent egy „a Kárpát-medencében már korábban [t.i. a 895. évi magyar honfoglalás előtt] megtelepedett valamelyik [magyar] törzsfő családjához kapcsolható” (196–197). Az általánosan elfogadott vélemény azonban az, hogy a szent és a

⁴⁶ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 672.

⁴⁷ *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 673.

⁴⁸ Olajos: *A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források*, 96.; Olajos: *A IX. századi avar történelem*, 60–61.

⁴⁹ Vö. Göckenjan, Hansgerd: Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Magyar Östörténeti Könyvtár 15. Szerk.: Felföldi Szabolcs–Sinkovics Balázs. Budapest, 2001, 57–66.

⁵⁰ Szádeczky-Kardoss Samu: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. *Antik Tanulmányok*, 22 (1975) 150–151.

szent király közötti rokoni kapcsolat nem egyéb fikciónál, amelyhez hasonlóra számos példa hozható Szent Istvánnal kapcsolatban.⁵¹

Az *Annales Alamannici* 863. évi bejegyzése nem a magyarság 862. évi kalandozó hadjáratáról szól (177, 180), hanem a dunai-bolgárok megkeresztelkedéséről.⁵²

A *Dado verduni püspökhöz írott level*-et a szerző a magyar honfoglalás előttre datálja azzal a megjegyzéssel, hogy abban sem ezen eseményre, sem a magyar kalandozásokra nem történik utalás (200). Ez a datálás azonban bizonyosan téves, mert a levél írója egyértelműen kimondja, hogy a magyarok támadásaitól súlytott területen él.⁵³ A magyar kalandozások pedig a 910-es évektől érték el a Verdun környéki területeket,⁵⁴ így a levél is a 10. század elején keletkezhetett.⁵⁵ A levél írójáról annyit érdemes megjegyezni, hogy a szövegben szereplő R kezdőbetű alapján aligha gondolhatunk arra, hogy ez Hrabanus Maurus mainzi érseket jelöli (200), hisz a 856-ban elhunyt érsek⁵⁶ bajosan nevezhette volna magát a 880-ban kinevezett verduni püspök *bűséges és legkisebb szolgájának*.⁵⁷ Az a feltéte-

⁵¹ Gombos: *Szent István*, 290. vö. Sáringer János: Portugáliai Henrik magyar eredetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*, 106 (1998) 55–78.; Gombos: *Szent István*, 288–293. Király Gombos ezen munkájának – amelyre a *Szent István Emlékkönyv* egyik tanulmányában talált hivatkozást – nem akadt a nyomára (197), ami azért is meglepő, mert az a *Szent István Emlékkönyv*-ben került publikálásra.

⁵² Wasilewski, Tadeusz: *Bizancjum i słowianie w IX wieku*. Warszawa, 1972, 125–126.; Olajos Teréz: *Annales Alamannici* a. 863: „gens Hunorum”. Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis*, 113 (2001) 5–10.

⁵³ „Most Isten jogos ítélete miatt a mi nyakunkon erőszakoskodnak, és mindenütt növekszik miattuk a már-már elviselhetetlen félelem, mivel Isten ilyen emberi szörnyekkel büntet bennünket.” (Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk.: Róna-Tas András. Magyar Őstörténeti Könyvtár 16. Budapest, 2001, 135. vö. 143–145.)

⁵⁴ Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 240–242, 245–247, 249–251, 253–254.

⁵⁵ Hóman Bálint: A magyar nép neve a középkori latinságban. *Történelmi Szemle*, 6 (1917) 148.; Németh: *A Dado verduni püspökhöz írt levél*, 143–145.

⁵⁶ Kottje, R.: Hrabanus Maurus. In: *Lexikon des Mittelalters*. V. München–Zürich, 1980–, 144.

⁵⁷ Németh: *A Dado verduni püspökhöz írt levél*, 140.

lezés, hogy a levél híradása a magyarság korábbi szkítiabéli, a Maeotis és a Kaspi-tenger vidéki lakhelyéről a franciaországi zsidó vagy zsidózó kereskedőktől származó hiteles adat lenne (200), téves. Ez a szövegrész ugyanis a 4. században élt Szent Jeromos *Ezékiel-kommentárjából* való átvétel.⁵⁸

A szerző véleménye szerint az *Annales Sangallenses maiores* 892. évi bejegyzése (892. *Arnolfus contra Maravenses pergebat, et Agarenos ubi reclusi erant, dimisit.*) azt állítja, hogy a magyarok megtámadták a morvákat, de azok vereséget mértek rájuk és bekerítették őket (181), amely helyzetükből csak szövetségesük, Arnulf frank uralkodó segítségével tudtak elmenekülni (201). Való igaz, hogy 892-ben Arnulf frank uralkodó a morvák ellen felbérelt egy magyar sereget. A további interpretáció azonban téves. A valóság az, hogy a hír a Nagy Károly által a nomád népeket birodalmától távoltartó – nyilvánvalóan teljesen fiktív – fal megnyitására és a magyarok nyugaton való feltűnésére tesz – forrásához képest – rendkívül rövid utalást.⁵⁹ Így tehát sem a morvák nem kerítették be ekkor a magyarokat, sem Arnulfnak nem kellett őket ebből kimentenie.

Az a nézet, hogy magyar honfoglalást megelőző magyar–bizánci szövetségkötésre, és a 9. század végén a Balkánon lezajlott hadieseményekben való magyar részvételre vonatkozó információinkat több forrás mellett a PVL is „kiegészíti”(119), téves. Az erről megemlékező passzus ugyanis nem önálló történeti hagyományt tartott fenn – mint azt Harmatta tévesen feltételezte⁶⁰ (138) –,

⁵⁸ Krausz: *Nemzeti krónikáink*, 349, 353.; Czeglédy: *A szír Nagy Sándor-legenda*, 9.; Németh: *A Dado verduni püspökből írt levél*, 124, 132. vö. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. XXV. Ed.: Migne, Jacques-Paul. Parisiis, 1841–64, 356 A-B.

⁵⁹ Vö. *Repertorium fontium historiae medii aevi*. II. Primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum a pluribus nationibus emendatum et auctum. Romae, 1967, 332.

⁶⁰ Harmatta János: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. *Magyar Nyelv*, 97 (2001) 11.

hanem egy bizánci forrás, a *Georgius Monachus Continuatus* szövegének szláv fordításából való egyszerű átvétel.⁶¹

A szerző a 894–896. évi bolgár–bizánci háború hadieseményeivel kapcsolatban idézi Jóannés Zónarast: „Symeon [bolgár fejedelem 864–927] a rómaiak ellen háborút indított, a római sereg vereséget szenvedett, a rómaiak közül sokan elestek, a fővezér maga is, sokan pedig fogságba estek. Ezeknek Symeon orrukát levágatta, majd elbocsátotta, hogy visszatérjenek Bizáncba.”(119) Szerencsésebb lett volna megjegyezni, hogy ezen passzus voltaképpen a *Georgius Monachus Continuatus*-ra megy vissza,⁶² ahol csak a bizánci haderővel együtt fogságba esett kazár származású császári testőrök⁶³ orrának levágására találunk utalást, amely adat a késői auktornál már az egész bizánci hadsereg megcsonkítására módosult.

A Király Péter által idézett források egy jelentős és igen fontos része tehát nem használható fel annak igazolására, hogy a magyarság már a 6–8. században megtelepedett a Kárpát-medencében. Annak eldöntéséhez, hogy a szerző elméletének egyéb pillérei mennyiben tekinthetők maradandóaknak, még további vizsgálatok szükségesek. Abban tehát biztosak lehetünk, hogy a szerző

⁶¹ Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 58–61.; В. М. Истринь: Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянонорусскомъ переводѣ. I. Петроградъ, 1920 (reprint 1972), 530.; *Повесть временныхъ лет*. I. Текст и перевод. Подготовка текста Д. С. Лихачева перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва–Ленинград, 1950, 23. vö. Kristó Gyula–H. Tóth Imre: Az orosz évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 103 (1996) 21.; Font Márta: Árpád-házi királyok és a Rurik dinasztia fejedelmei. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Novi Sad, 1997, 51.; Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szeged, 2005, 25.

⁶² Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 63.

⁶³ Ezeket KIRÁLY – Symeon logothetes szláv fordítására való hivatkozással – úgy említi, mint a „Leó bizánci császárt támogató kazárok”-at (143). Talán szerencsésebb lett volna utalni arra, hogy a kazárok nem csak valamiféle segédcsapatai voltak a bizánci haderőnek, hanem a császár testőrei (*Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes*. Nachdruck der slavischen Übersetzung in der Ausgabe von V. I. Sreznevskij mit einer Einleitung von Robert Zett. München, 1971, 116. vö. Moravcsik: *Az Árpád-kori magyar történet*, 63.).

könyve számos vitát fog még elindítani,⁶⁴ amelyek remélhetően hozzájárulnak majd a magyarság korai történetének pontosabb és árnyaltabb megismeréséhez.

LÁSZLÓ BALOGH

New monograph about the Hungarian „double conquests” of the Carpatian Basin

(Notes on a book of Hungarian early-history)

Several Hungarian experts including historians, linguists, archeologists (for example: Gyula László, Dezső Csallány or János Makkay) supposed that Hungarians moved to the Carpatian Basin first in the 5–7th centuries. But the historical, linguistic and archeological data do not corroborate such an early Hungarian conquest. Péter Király tried to prove that the Hungarians appeared in the Carpatian Basin in the 561/562, and settled down there in the 590 on the basis of the testimony of Latin, Byzantine and Slavic sources. These sources refer to the Avars, Goths and Western-Turks and other nomadic peoples, which Király connected mistakenly to the Hungarians. His interpretation of the sources proving his theory is based on interpolations, anachronisms and erroneous translation, which is enumerated in detail. The sources do not underlie an early Hungarian conquest in the Carpatian Basin in the 5–7th centuries.

⁶⁴ Vö. Király: *A magyarok népvéne*, 117.

MAKK FERENC

„SÁTORLAKÓ NÉP”

(MONOGRÁFIA AZ ETELKÖZI MAGYAROKRÓL)

2005 tavaszán jelent meg Zimonyi István műve (*Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Balassi Kiadó. Bp. 348 old.), amely monografikus jelleggel tárgyalja a magyarság IX. századi történelmét a Kárpát-medencei honfoglalásig. A szerző mintegy két évtizede foglalkozik – a török, arab, perzsa nyelvű – muszlim források alapján a magyarság őstörténetét (korai történelmét) közvetve vagy közvetlenül érintő fontos filológiai és történelmi kérdésekkel. Erről egyértelműen tanúskodik mintegy félszáz tanulmánya és korábbi négy könyve is. Utóbbiak közé tartozik a volgai bulgárok eredetéről készített és 1990-ben megvédett kandidátusi disszertációja. Írásait és gyakori konferencia-szerepléseit a szakmai körök részéről mind itthon, mind külföldön rendre komoly figyelem kíséri. Nem kétséges, ezt már az eddigi események is bizonyítják, hogy a monográfia a történészek, orientalisták és régészek fokozott érdeklődésére tarthat igényt.¹ Ami persze összefügg a magyar őstörténetkutatás jelenlegi helyzetével is. Hiszen annak ellenére, hogy a korai magyar történelme hosszú idő óta – legalább Pray György és Katona István munkássága óta – történelmi, filológiai, régészeti és nyelvészeti vizsgálódások egyik igen kedvelt korszakának számít, még mindig elsősorban a lezáratlan (vitatott és megoldatlan) témák sokasága jellemzi a kutatást.

Zimonyi István könyvének két – egymástól jól elkülönülő – fő része van: az első rész (7–49. old.) filológiai, a második rész (50–276. old.) történelmi jellegű. Ez a mennyiségi arány is világosan mutatja: a monográfia elsősorban *történelmi* munka,

¹ Ormos István: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005) 733–781.

azaz alapvetően historikusi teljesítmény. A két egység azonban szorosan összefügg egymással, hiszen a történeti tanulságok következetesen a filológiai eredményekre épülnek. Dolgozatában a szerző a magyar orientalisztika jeles hagyományait folytatta. Azon nagynevű elődök (így Vámbéry Ármin, Kuun Géza, Kmoskó Mihály és Czeglédy Károly) nyomdokaiba lépett, akik nemcsak felismerték azt, hogy a korai magyar historia szempontjából nagy jelentőségűek a muszlim kútfők (mindenekelőtt az ún. Dzsajháni-hagyományt alkotó művek és szerzők), amelyeknek történeti értéke vetekedik az ugyanazon korszakra vonatkozó bizánci forrásokéval, hanem a szövegek kiadásával, lefordításával és kommentálásával kiemelkedően fontos segítséget nyújtottak a magyar őstörténet (korai magyar történet) kutatásához. Munkásságuk azonban nem bizonyult teljes értékűnek, mert gyakran nem a legjobb szöveget közölték, több ízben pedig téves értelmezéseket adtak. A Dzsajháni-hagyomány feldolgozását és hasznosítását különösen nehézé ugyanis azt tette, hogy a Dzsajháni-féle eredeti munka, tehát az autográf szöveg elveszett, de egyes részeit későbbi arab, perzsa és török nyelvű művek – eltérő megfogalmazásokban – szerencsére ránk hagyományozták. A modern magyar történetírás a Dzsajháni-hagyomány értékesítésében elsősorban Czeglédy Károly fordításaira és szövegértelmezéseire támaszkodott. Czeglédy Károly azonban – miként arra Zimonyi István is utal (11. old.) – sajnálatos mulasztást követett el azáltal, hogy a muszlim kútfők különböző textusrészeit nem választotta el egymástól, és a kutatások számára alapul szolgáló fordításában a szövegrészeket folyamatos szövegezésben összefoglalva, mintegy *ömlesztve* jelentette meg, ami számos téves interpretációra adott, illetve ad mind a mai napig lehetőséget.²

Zimonyi könyve első részének legfőbb eredménye szerintem éppen az lehet, hogy a Dzsajháni-hagyomány (mindenekelőtt Ibn Rusta, Hudud al-Alam,

² A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk.: Györffy György. Bp. 1958. 84–94. (1975.²; 1986.³).

Gardízi, Al-Bakri, Marwazi) egyes részeit külön-külön megnézte, végig elemezte, és beható filológiai vizsgálatok nyomán – szándéka szerint – mondatról mondatra megállapította a Dzsajhání által készített alapszöveget. A nemzetközi arabisztikát is számos kérdés vonatkozásában gazdagítja Zimonyi István munkája, így például abban is, hogy kimondja: Ahmad al-Dzsajhání khoraszáni politikus és tudós a maga arab nyelvű munkáját (*Kitāb al-masālik wa-l mamālik*, azaz *Az utak és országok könyve* c. geográfiai művét) első változatban a X. század első évtizedében, második változatban pedig 922 után állította össze, s munkája a 940-es évektől ismertté és használattá lett (19. old.). A Dzsajhání-hagyomány magyar fejezete szövegének konstitúciójában Zimonyit kétségtelenül nagymértékben segítette egyrészt a Kmoskó-féle hagyaték, amit néhány évvel ezelőtt rendelkezésre bocsátottak, másrészt a modern hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek kiváló ismerete. Utóbbiról tanúskodik az a hatalmas mennyiségű s több nyelvű szakirodalom, amit a szerző monográfiája elkészítéséhez felhasznált. Ugyanakkor feltétlenül elismerésre méltó az is, hogy Zimonyi a szöveghagyomány számos kódexét, illetve kéziratát *eredetiben* tanulmányozta és kollacionálta. A szerző komoly filológiai munkát végzett, amikor az idegen szövegrészek, az interpolációk kiszűrése után lényegében helyreállította a Dzsajhání-féle redakció(k) magyar fejezete 25 paragrafusának szövegét. Feltételezhető: a magyarság IX. századi története tanulmányozása szempontjából a muszlim kútfők vonatkozásában máától fogva ez a rekonstruált szöveg lesz az alap minden további kutatás számára.

Eddig a szakemberek a Dzsajhání-hagyomány magyar fejezetében tulajdonképpen több időskötet vélték megállapítani, főleg a IX. és a X. század jött szóba. Czeglédy Károlynak – a magyar kutatásokat meghatározó – álláspontja szerint a szöveg nagyobb része a 870 és 880 közötti időszakra vonatkozik, míg kisebbik része már a Kárpát-medencei magyarságról, annak X. századi történetéről szól. Zimonyinak sikerült kiszűrnie egyrészt azokat a szövegrészeket, amik ugyan a IX.

századra utaló adatokat hoznak, de nem tartoztak az eredeti szöveghez, hanem későbbi betoldások voltak, másrészt elkülönítette azokat az interpolációkat is, amik nem a IX., hanem a X. századra vonatkoznak. Dolgozatának egyik legfőbb eredménye annak kimondása, hogy Dzsajháni műve mindkét változatának alapszövege a 870 és 895 közötti időszakról szól (273. old.). Ezen nagy horderejű gondolat megállapításában lényeges szerepet játszott történeti jellegű megfontolás is, amint azt a későbbiekben érinteni fogom.

Idegen nyelvű szövegekkel kapcsolatban alaptétel az, hogy igazán az érti a szöveget, aki arról alapos és jó fordítást képes adni. Zimonyi is tudja ezt, éppen ezért az általa megállapított textushoz fordítást csatolt. Amennyiben az objektív, tárgyilagos orientalista szakma elfogadja Zimonyi szövegét és fordítását, így természetesen a jövőben – arab, perzsa (és török) nyelvtudás híján – a történészeknek is a Zimonyi-féle magyar szöveget kell használniuk. Jogos feltételezni, hogy ez a magyar szöveg nem fog annyi interpretációs problémát előidézni, mint amennyit – sajnos – Czeglédy Károly fordítása hosszú időn keresztül okozott.³ Úgy vélem: Zimonyi jóvoltából a Dzsajháni-hagyomány a jövőben a magyar történészek számára minden eddiginél pontosabb, szilárdabb és biztosabb forrásbázisként fog szolgálni.

A dolgozat második, legterjedelmesebb része (50–276. old.) *A magyar fejezet elemzése* címet viseli. Ez a *történeti* rész, amiben az általa megállapított textust Zimonyi meghatározó *történeti forrásként* használja fel a IX. század utolsó negyedszázada magyar históriájának tanulmányozásához. Előre kell bocsátani: ez a rész ugyancsak bővelkedik igen értékes, új vagy újszerű történeti jellegű megállapításokban. Fontos hangsúlyozni: Zimonyi a muszlim forrás alapján a *komplexitás* jegyében a korai magyar történelem csaknem valamennyi fontos kérdését tárgyalja.

³ A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Terézia, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szeged 1995. (továbbiakban: HKÍF) 29–48.

Éppen ezért munkájára a tematikai sokrétűség jellemző, aminek eredményeként egészen sajátos, koherens összképet ad a korabeli magyar történelemről. Ez az összkép egyébként szerintem a könyv egyik nagy érdeme.

A monográfiában előkerülnek a népnevek, az ún. őshazák, az életmód, a néppé válás, a vallási élet, a hadszervezet, a belső politikai-hatalmi viszonyok és a külső kapcsolatok bonyolult kérdései. A forrásfelhasználás és a történeti elemzés során Zimonyi munkájára az *interdiszciplinaritás* a jellemző. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a muszlim források mellett rendre tekintettel van a bizánci, az ószláv és a latin nyelvű kútfőkre is. Másrészt arról is szó van, hogy történeti következtetéseit mindig igyekszik összevetni más diszciplínák, főként a régészet, a nyelvészet és a néprajz megállapításaival. Mindez a szerző széleslátókörűségéről tanuskodik. Zimonyi a Dzsajháni-hagyomány 25 paragrafusát gyakorlatilag mondatról mondatra haladva elemzi, s ebben Kristó Gyula módszerét követi, aki hasonlóan járt el 1980-as könyvében a konstantinosi *De administrando imperio* (továbbiakban: DAI) vonatkozó fejezetei kapcsán.⁴ Szerzőnk minden egyes passzushoz gazdag, részletes, helyenként egészen kimerítő terjedelmű magyarázatot fűz. E kommentáryanaggal sokoldalúan világítja meg az egyes szövegrészek értelmét. Majd ezt követően vonja le a korabeli magyar történelemre vonatkozó következtetéseit.

A szerző először a magyarsággal kapcsolatban a muszlin forrásokban (nemcsak a Dzsajháni-hagyományban) szereplő néhány népnévvel foglalkozik. Itt veszi sorra a *magyar*, a *baskír*, a *székely* és a *türk* népnevet. Nagyon érdekes és teljesen új az a véleménye, miszerint a *magyar* etnoním a Dzsajháni-hagyományban leggyakrabban olyan alakban fordul elő, ami az arab hafara 'ásni' jelentésű igéből származik. Ez szerintem azzal magyarázható, hogy a muszlim szerzők az idegen szavakat ismert arab közszóval hozták összefüggésbe, s a népnév-etimologizálás nyomán a magyarság

⁴Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 31–122.

földje „Leásott föld” ~”Elásott ország” értelmet kapott. Az arabok hagyományában a Kaukázus vidékén szereplő „Leásott föld” motívumát Dzsaháni kötötte össze a magyarokkal, illetve azoknak a Volgától keletre levő hazájával (50-57. old.).

A Dzsaháni-hagyományban (és másutt ugyancsak) a szerzők a magyarságra a *baskír* népnevet is használták. Zimonyi elfogadja Róna-Tas András azon véleményét, hogy ti. a Volga melléki (ún. baskíriai) magyarokat a volgai bulgárok a IX–X. század fordulóján megjelenő török fajú baskírok után nevezték el baskíroknak, s mivel a volgai bulgárok tudták, hogy a baskíriai és a Kárpát-medencei magyarok összetartoznak, azért ez utóbbiakat is baskíroknak nevezték el (66. old.).⁵ Ezzel a fölfogással kapcsolatban azt a – korábban már megfogalmazott – kérdést tudom felvetni: mi magyarázza azt a sajátos helyzetet, hogy a volgai bulgárok a magyarokat, akiket nagyon jól ismertek, hiszen a magyarok állítólag velük kerültek északra, s az ottani erdőkben a volgai bulgárok alattvalói voltak, az új jövevényekről, az addig ismeretlen baskírokról nevezték el. Holott az általános gyakorlat ennek fordítottja volt; az új, ismeretlen népet nevezték el az ismert, régi népről. (Ld. például a magyarok szkíta, hun, avar, türk, onogur és más elnevezéseit.) Úgy vélem: a magyar-baskír kapcsolatok egyéb szálaihoz hasonlóan ezt a kérdést is egyelőre érdemes lesz nyitva hagyni.⁶

Terítékre kerül a *székely* néprész neve is, amit Kristó Gyula a volgai bulgárok egyik törzsének nevéből, az Äskäl (eszkel) szóból származtatott a latin Siculus (szikül) közvetítésével. Ezt Zimonyi határozottan elveti arra hivatkozva, hogy Kristó Gyula véleményét magyar nyelvtörténeti alapon *meggyőzően* cáfolták (63. old.). Lehetőséges, hogy ez így van, de szükséges megjegyeznem: Kristó Gyula – fenntartva saját

⁵ Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. (továbbiakban: Róna-Tas 1996.) 224–226.

⁶ Makk Ferenc: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. Aetas 1997/2–3. sz. (továbbiakban: Makk 1997.) 169–170.

véleményét – lényegében egyik nyelvészeti cáfolatot sem fogadta el meggyőzőnek.⁷ Nyilvánvaló, hogy a *székely* népnév eredetének, miként a székelység eredetének a kérdése is végleges megoldást további szakmai vitákról, illetve kutatásokról várhat, felhasználva az eddigi vizsgálódások eredményeit.

Ismeretes, hogy a magyarságra alkalmazott modern népnevek (pl. Venger, Hungarian, Hongrois, Ungarn) a szláv *ungri* és *ugri* alakokon keresztül a bolgár-török *onogur* etnonímra mennek vissza. A muszlim forrásokban is jelölték a magyarokat az onogur szó különböző változataival (így pl. unqurija, unkaríya, unkuli, nuk.rda). Zimonyi, miután az onoguroknak nem tulajdonít érdemi szerepet a magyarság korai történetében, ezért azt a kérdést nem is vizsgálja, hogy őseink a szlávoktól miért kapták az onogur nevet, illetve annak származékszavait. De nyílt problémaként veti fel: nem tisztázott az, hogy a VII. századi Kuber vezér Kárpát-medencei onogurjainak és az etelközi, valamint a honfoglaló magyarok onogur elnevezésének névazonossága mivel magyarázható (192–193. old.). A kérdés megválaszolását azonban nagyvonalúan megkerüli. Máshol is jellemző a szerzőre, aki nagyon is tisztában van a magyar őstörténet problémáival, az a helyeselhető magatartás, amely nem törekszik arra, hogy minden felvetett kérdésre – akár erőszakolt – választ is adjon.

Teljesen új és eredeti koncepciót fogalmazott meg viszont Zimonyi azzal kapcsolatban, hogy a muszlim kútfők a magyarokat leggyakrabban a *türk* népnévvel illették. A ma legelterjedtebb nézet szerint a *türk* elnevezés a kazár-magyar kapcsolatokra vezethető vissza, arra ti., hogy a magyarok a Kazár Birodalomba tartoztak, s emiatt a kazároknak, a birodalom vezető etnikumának *türk* nevét alkalmazták a magyarok jelölésére a muszlim források, akiktől azután ez az etnoním elterjedt Bi-

⁷ Kristó Gyula: A székelyek eredete. Bp. 2002. 22.; Kristó Gyula: A székely népnév első vokálisának milyenségéről. Magyar Nyelv 99 (2003. 4.sz.) 468–470.

záncban és a latin nyugaton is.⁸ A szerző ettől eltérően azt írja: a magyarok *türk* (török) neve azzal magyarázható, hogy muszlim felfogás szerint a magyarok a Volgától keletre elterülő „Török földről” (a nagy török törzsszövetségek földjéről) származtak, s ezért eleve őket is török népnek tartották. Először a Volgától keletre élő (baskíriai) magyarokra alkalmazták e nevet, majd róluk átvitték a magyarság egészére, így a Kárpát-medencei magyarokra is (79–81. old.). A *türk* etnoním kazár eredeztetésének mellőzése azonban azért is figyelemre méltó itt, mert Zimonyi – később látni fogjuk – minden eddiginél jelentősebb szerepet tulajdonít a kazároknak a korai magyar történelemben!

De éppen emiatt hiányolni lehet azt, hogy Zimonyi nem mond véleményt a *szavárd* névről, amit több kutató is a kazárokkal hoz összefüggésbe. Az egyik vélemény úgy fogalmaz, hogy a bizánci császár által a magyarok megjelölésére használt *szavarti-szavárd* végsősoron a kazárok *szabír* elnevezéséből származik, s a szoros kazár-magyar kapcsolatok egyik eredményének tekinthető.⁹ Egy másik álláspont szerint a *szavárd* elnevezés egyenesen a kazároktól ered, akik a magyarokat a kazár hadrendben elfoglalt katonai helyük alapján nevezték el *szavárdok*nak.¹⁰ Mindkét nézetrel kapcsolatban fogalmazódtak meg komoly kritikai észrevételek, de az is biztos, hogy a magyarok *szavárd* elnevezését a korai magyar történelemből kizárni nem lehet. Egyértelműen ezt bizonyítják a DAI megfelelő utalásai mellett Anonymus és a magyar krónikák Zovárd vezérének a neve (mint perszifikálódott népnév), Zovárd vezér balkáni elvándorlása, a Zovárd nemzetség és személynév léte a középkori Magyarországon. De ide kell vonni az 1329. évi adatot is, az ún. ázsiai ma-

⁸ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Közzéteszi Berta Árpád. Bp. 1991.² (a továbbiakban: Németh 1991.) 160–161.; Róna-Tas 1996. 217.

⁹ Erre ld. pl. Németh 1991. 155., 162.; Kristó Gyula: Hungarian History in the ninth Century. Szeged 1996. (továbbiakban: Kristó 1996.) 129–131.

¹⁰ Berta Árpád: Die chasarische Benennung der Ungarn. Festgabe an Josef Matuz. Hrsg. Ch. Fragner und K. Schwarz. Berlin 1992. 7–11.

gyarokról, akik pápai bullában a Kaukázus vidékén szerepeltek.¹¹ Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy muszlim szerzők a *szavárd* etnonímot nem használták a magyarok jelölésére. Ebből kiindulva viszont érthető a szerző tartózkodása a *szavárd* név elemzésétől.

Már az eddigi kutatás is foglalkozott a Dzsajháni-hagyomány kapcsán a magyar őshazák (szállásterületek) meglehetősen bonyolult kérdésével, s nagyon eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Így például Kmoskó Mihály úgy vélte, hogy a Dzsajháni-hagyományban három őshazáról van szó (úgy mint a Volgától keletre, a Fekete-tengertől északra és a Kárpát-medencében levő magyar szállásterületről). Egy másik kutatói nézet azt vallja, hogy egyenesen négy magyar őshaza található meg a Dzsajháni-hagyományban: 1) a Volgától keletre levő őshaza; 2) a Fekete-tengertől északra elterülő Levedia; 3) Etelköz; 4) a Kárpát-medence. Ezzel szemben Zimonyi – ha jól értem – a Dzsajháni-hagyomány szövegének alapján úgy véli, hogy mindössze két magyar őshaza állapítható meg a forrásban: 1) a Volgától keletre levő (un. baskíriai) őshaza; 2) a Fekete-tengertől északra elterülő szállásterület. Az előbbi földön találta meg Juliánus barát 1235–1236 fordulóján a keleti magyarokat. Zimonyi nem látja eldönthetőnek azt, hogy ezek a keleti magyarok – mint az egész magyarság egy részének utódai – ősidők óta éltek a Volga-Káma vidékén, avagy csak utóbb – legkésőbb a IX. század végétől – költöztek máshonnan (a volgai bulgárokkal együtt) Baskíriába (32–33., 67. old.).

Zimonyi állást foglal azon őshaza ügyében is, ami a Dzsajháni-hagyományban egyedülként szerepel a honfoglalás előtt az *egész* magyarság egyetlen önálló szállásföldjének. Ez a terület a Fekete-tengertől északra helyezkedik el, s ez szerepel a DAI-ban Etelköz néven, amit egyébként a Dzsajháni-hagyomány nem használ. Zimonyi úgy látja, hogy Etelköz az Al-Duna és a Dnyeper, illetve az attól

¹¹ Erre – további irodalommal együtt – ld. Makk 1997. 178.

keletre levő, ismeretlen – kisebb, talán Molocsnaja nevű – folyó közti terület (152., 209–215. old.). Ez tulajdonképpen egyfajta kompromisszum a bizánci forrás (DAI) és a Dzsajháni-hagyomány részletesen elemzett földrajzi adatainak egyeztetése nyomán. A szerző – más felfogással vitatkozva – hitelt érdemlő módon azt teljesen kizárja, hogy közvetlenül a honfoglalás előtt a Don folyó vidéke magyar szállásterület lett volna. Az etelközi őshaza délkeleti határának megállapításában a szerző nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy ti. szerinte a magyarok bizánci kereskedelmében a kazár hatalmi tényezőnek fontos szerepe volt. Szerzőnk – Ligeti Lajos nyomán – magyarázatot is ad az Etelköz névre. Eszerint az Ätil folyónevet, ami eredetileg a Volgát jelölte, a magyarok a kazároktól kölcsönözték, s ez a magyarban a X. század közepére Etel alakot vett fel. A kazár Ätil szónak azonban volt egy „folyó, nagyfolyó” jelentésű közszói értelme is, és az Etelköz elnevezésben a finnugor eredetű *köz* szó mellett ez utóbbi szerepel. Ily módon Etelköz jelentése= „*Folyóköz*”, bár ezt a nevet Zimonyi sehol sem írja le. E témakörhöz tartozik még az, hogy a későbbi besenyő és kun analógiák alapján a szerző kísérletet tesz az etelközi magyarok hat törzse (tehát nem mindegyike) szállásainak meghatározására (210–215. old.). Konkrét bizonyító forrásadat híján elképzelése csupán egy lehetséges és tanulságos hipotézis marad. Nagyon érdekes Zimonyi véleménye arról, hogy a magyarság nemcsak az egész IX. században, hanem már azt megelőzően is lakhatott etelközi hazájában – mégpedig kazár uralom alatt (320–324. old.). Számomra úgy tűnik azonban, hogy a IX. század *előtti* etelközi tartózkodásra egyelőre nincs meggyőző adat. Jól tudom: a teljes magyar őstörténetet Zimonyi nem vállalhatta fel, de azért azt megemlítem, hogy ezen nagy intervallumban sem talált módot *Levedia* helyének és idejének felvillantására. Az is igaz azonban, hogy a Levedia elnevezés nem fordul elő a muszlim kútfókben. Kísérletet tett viszont Etelköz viszonylagos nagyságának megállapítására; eszerint e terület hasonló méretű a dunai bulgárok országához, és nagyobb, mint a kazárok X. századi törzsterülete (152. old.).

Zimonyi – felhasználva a Dzsajháni-hagyományak a kelet-európai népekre vonatkozó adatait – részletesen foglalkozik az etelközi magyarság életmódjával, ami természetesen megegyezik a honfoglalás kori magyarok gazdálkodásával. Ismeretes, hogy e kérdésben hosszú idő óta és jelenleg is óriási viták vannak a nomád, a félnomád és a letelepült-földműves felfogás hívei között. Szerző – Róna-Tas András korábbi véleményére is építve – kijelenti: a korabeli magyarok életmódja sokoldalú, *vegyes* jellegű volt.¹² Szerinte elődeink – már a VIII–IX. századot megelőzően is! – a steppei nomád állattartás mellett a ligetes steppén és az erdőzónában fejlett, magas szintű földművelést folytattak, a téli szálláson halászattal foglalkoztak, ugyanakkor rabszolgakereskedelmüket, ami kiemelkedő gazdagságuk fő forrása volt, a bizánciakkal bonyolították le. Analóg példaként – a földrajzi terület azonossága miatt – Hérodotos i. e. VI–V. századi szkítáira utal, akik között a Fekete-tengertől északra elterülő vidéken egyaránt éltek nomád szkíták és földműves szkíták (138–140., 275. old.).

Zimonyi ezen elméletét a Dzsajháni-hagyomány adatai, illetve a nyelvtörténet, a régészet és a néprajz bizonyos megfontolásai alapján alakította ki. A Dzsajháni-hagyomány a nomadizmusra vonatkozóan meggyőző adatokat említ; eszerint a magyarok „Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel” (107. old.). De a magyarok földművelésével kapcsolatban mindössze azt jegyzi meg, hogy „szántóföldjeik vannak”. Ibn Rusta ezen passzusát korábban Zimonyi másként fordította, ez így hangzott: a magyaroknak „sok szántóföldjük van”. Filológiai megfontolás alapján most a szántóföldek mennyiségére utaló *'sok'* szó elmaradt. Ez pedig szerintem erősen gyengíti a szántóföldi kultúra nagymérvű elterjedtségének

¹² Róna-Tas 1996. 284.

tételét.¹³ Azon kelet-európai népeknél, akiknek szántóföldjeiről, földműveléséről a Dzsajháni-hagyomány ugyancsak szól, a muszlim forrás utalást tesz más tényezőkre is, amik köztudottan a földművelés és a letelepült életmód bizonyítékainak számítanak (így: házak, falvak, városok, erődítmények, gabonaféleségek, disznótartás stb.), a magyaroknál azonban ezek közül a muszlim szövegben egyetlen egy sem fordul elő! Márpedig ez nyilván a földművelés *szerény* voltával függ össze. A lingvisztika köréből Zimonyi a török jövevényszavainkra hivatkozik (pl. búza, árpa, eke, sarló, disznó, tyúk stb.), mint amik szerinte igazolják a fejlett, magas szintű földművelést és a belterjes állattartást (131–136. old.). Török jövevényszavaink esetében azonban nagy probléma az időrend; például e szavak vagy egy részük a Kárpát-medencében a kavaroiktól, illetve az itteni onoguroktól való átvételek is lehetnek.¹⁴ Ezekre tehát biztosan építeni nem szabad. A magyar turkológia egyik fontos feladata éppen a török szavak átvétele idejének meghatározása. A régészettől azt a tételt használta fel Zimonyi, miszerint a VIII. századtól a X. század végéig az Etelköz területén is érvényesülő szaltovo-majackojei földműves kultúra erőteljesen hatott az ottani magyarokra, akiket földművelésre és letelepedésre készítetett. De meg kell jegyeznem: egyáltalán nem tudjuk, hogy mennyi időt töltöttek a magyarok Etelközben, azaz ténylegesen mennyi idő állt a feltételezett „hatás” kifejtésére. Sokkal fontosabb azonban az, hogy – miként ezt már Kristó Gyula felvetette – a IX. század végén Etelközt (is) megszálló nomád besenyőkre a X. század végéig élő szaltovo-

¹³ HKÍF 33. – Sajnálatos, hogy változatlanul a régi fordításhoz ragaszkodik Fodor István: A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. A fénylő középkor. Szerk.: Fodor István – Szatmári Imre. Budapest – Békéscsaba 2006. (továbbiakban: Fodor 2006.), 22.

¹⁴ Minderre ld. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp. 1986. 533.; Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. (továbbiakban: Kristó 1995.) 194–198. – Kárpát-medencei török (avar, onogur) szavak átvételére ld. Róna-Tas 1996. 101–102.; 254., 276., 303. – E nyelvészeti jelenség elméleti jelentőségére utalt Bálint Csanád: Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai). Századok 140 (2006) 295.

majackojei kultúra semmiféle hatást nem gyakorolt.¹⁵ Akkor miért kellett volna feltétlenül hatnia a nomád magyarokra? A néprajz eredményei közül a szerző főleg arra hivatkozik, hogy a szakemberek szerint a szaltovo-majackojei és a honfoglalás utáni magyar állatcsontleletek százalékaránya nagyon hasonlít egymásra. Ez azonban, úgy vélem, semmit sem bizonyít, hiszen a szaltovo-majackojei leletek közvetlenül nem a magyarokra vonatkoznak, csak rájuk fogják! A legnagyobb probléma pedig az, hogy a honfoglalás utáni magyar leletek vizsgálata során a kutatók több évszázad anyagát általában összemoszák (ld. például Tiszalök-Rázompusztá: XI–XIII. század; Kardoskút: X–XII. század). Felgyő esetében még a népvándorlás kori csontokat sem tudják elválasztani a honfoglalás utáni anyagtól.¹⁶ Bizonyítani csak – jelentős számú – 900 körüli leletekkel lehetne, ilyen azonban ma még nagyon szerény mértékben áll rendelkezésre. Azoknak a leleteknek az esetében pedig, amelyeket röviden a X. századra kelteznek, feltétlenül el kell különíteni egymástól – miként arra már mások is utaltak – azokat, amelyek a század elejéről vagy a század közepéről, illetve annak végéről származtathatók.

A szkíta analógiát szellemes hasonlatnak tartom. Egyrészt mindkét népeségnél felvetődik a nomadizmus és a földművelés kérdése, másrészt a szkíta nép és a magyarság nagyjából azonos területen élt, mégpedig a Fekete-tengertől északra elterülő (steppe)vidéken. Bár Hérodotoszt eredetiben olvastam, a szkíta történelemhez azonban nem értek. Néhány megjegyzés mégis ide kívánczik. Az egyik az, hogy Hérodotosznál nem kétféle (ti. nomád és földművelő) szkíták szerepelnek, hanem négyféle (ti. nomád, földművelő, királyi, valamint földművelő-kereskedő) szkíták. És ez mégsem egészen ugyanaz a tagolódás, mint a magyaroknál. Talán fontosabb azonban az a komoly eltérés, ami a földrajzi „életter” (elhelyezkedés)

¹⁵ Kristó 1995. 200–201.

¹⁶ Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. A középkori magyar agrárium. Szerk.: Bende Livia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000. 73–76., Ld. még Fodor 2006. 28–29.

esetében fennáll a két népesség között. A magyarság földjén – Zimonyi szerint – a nomádok a déli sávban (a steppén a Fekete-tenger irányában), míg a földművesek az attól északra levő erdőzónában élnek. A szkíták közül viszont a földművelők – a Dnyepertől nézve – nyugati részeken, míg a nomádok a keleti részeken laktak.¹⁷ Mivel magyarázható az, hogy a szkíta föld azon – nyugati – területein, ahol a szkíták Hérodotosz szerint egységesen földművelést folytattak, addig a magyaroknál ugyanott délen nomadizálás, északon pedig állítólag földművelő életmód alakult ki. Talán érdemes lett volna erre az ellentmondásra felfigyelni. Érdekes módon Zimonyi a kétféle életmódot folytató magyarságot *földrajzi* alapon (s nem társadalmi vagy etnikai különbségek révén) különíti el teljesen egymástól. Arra azonban már nem utal világosan, hogy milyen társadalmi tagozódás létezett a földművelők körében, és milyen szociális tagozódás alakulhatott ki a nomadizáló magyaroknál.

Mindebből az is kiderül, hogy én más véleményen vagyok, mint Zimonyi István. Számomra – többek között – alapvető jelentőségű a mór történész, Ibn Hajján tudósítása a 942. évi magyarokról, illetve azok nomadizmusáról: eszerint a magyarok „a Duna folyó mentén vannak, ők maguk pedig nomádok mint a beduinok. Városaik nincsenek, sem házaik, hanem nemezsátrakban laknak, szétszórt táborhelyeken”.¹⁸ Elismerem azonban azt, hogy a magyarok életmódjának sokat vitatott és nagyon fontos kérdésében egyszerre több tudományos nézetnek is létjogosultsága van. Természetesen közéjük tartozik Zimonyi felfogása is. A végső szót a jövő kutatásai fogják majd kimondani az időrend, a pontos kronológia megállapítása révén.

¹⁷ Hérodotosz szkíta logoszára ld. Hérodote Histoires. Livre IV. Texte établi et traduit par Ph.-E. Legrand. Paris 1960.³ 46–133.

¹⁸ HKÍF 65. – A magyarok gazdálkodására ld. Kristó 1995. 183–206.; Szabadfalvi József: A honfoglalás kori magyarság állattenyésztő technikája. Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Kovács László és Paládi-Kovács Attila. Bp. 1997. 69–77.

A monográfiában részletesen esik szó a honfoglalás előtti magyarság politikai-hatalmi viszonyairól, azaz belső uralmi helyzetéről, valamint külső, nemzetközi kapcsolatairól. Ennek során Zimonyi számos érdekes és figyelemre méltó gondolatot fogalmaz meg. A belső helyzet és a külső viszonyok alakulását egymással szoros összefüggésben tárgyalja. Behatóan foglalkozik a magyar-szláv és a magyar-rusz érintkezések történetével. A ruszok korabeli históriája különösen érdekli őt, ami azzal kapcsolatos, hogy éles szemmel észrevette a legfrissebb szakirodalom azon állítását, miszerint a normann-ruszok – az Orosz Évkönyvekre épülő – korábbi vélekedéstől eltérően nem 882-ben, hanem csak a 900-as évek elején foglalták el Kijevet, s ezt követően láttak hozzá új központjuk kiépítéséhez (32–33.). Zimonyi ebből azonnal levonta a megfelelő tanulságokat a Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetének kronológiáját illetően, s arra a megállapításra jutott, hogy a Dzsajháni-hagyomány magyar része – az eddigi felfogással szemben – nem a 870 és 880 közötti évtizedről, hanem a 870 és 895 (a honfoglalás) közötti időszakról szól. Ennek nyomán felismerte: az ily módon megnövekedett korszak jelentős mértékben megnöveli a Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetének forrásértékét (31., 231., 237–239., 242. old.). Értekezésében mindezzel összekapcsolta azt a – viszonylag friss keletű – nyelvészeti megállapítást, ami azt a lényeges tételt tartalmazza – Róna-Tas András és Ligeti Lajos jóvoltából –, hogy ti. a kazárok nyelve éppen olyan csuvasos jellegű (ún. r–török), mint az onogur (bulgár–török) nyelv (255. old.). Ezek a fontos tudományos tételek bizonyultak a IX. századi magyar históriáról Zimonyi által megrajzolt új összkép alappilléreinek.

Zimonyi szerint a magyarság korai történetének meghatározó korszakait – Gombocz Zoltántól, Németh Gyulától és az őket követő kutatóktól eltérően – immár nem az *onogur* törökökhöz kell igazítani, hanem a *kazárok* történetéhez szükséges kapcsolni, mivel török jövevényszavaink tőlük származnak az onogur-bulgár nyelv helyett. Szerző azt vallja: a magyarok, akiknek néppé válási folyamatát a IV–

VI. századi steppei népvándorlás indította el, a VII. százdtól (gyakorlatilag a Kazár Kaganátus 652. évi megalakulásától, de leginkább a 680-as évektől) egészen 895-ig a Kazár Birodalomhoz tartoztak. A kazároknak elévülhetetlen érdemük volt a magyar törzsszövetség megteremtésében és megszilárdításában, a magyarság etnikai egységülésében (néppé válásában), politikai összekovácsolásában, jelentős katonai erejének létrejöttében. Zimonyi egyik fő tétele az, hogy a magyarság csupán a honfoglalással szakadt ki a Kazár Kaganátusból, s csak ekkor lett katonai segédnépből önálló, szuverén politikai alakulattá, ekkor szűnt meg a kazár *künde* (*kündü*) méltóságot viselő magyar törzsszövetségi vezető a kazár kagán alárendelt vazallusa lenni. Ezzel összefüggésben úgy látja: önállóság híján a kazár *künde* (*kündü*) és a *gyula* méltóság kialakulása nem jelentette azt, hogy a magyaroknál kifejlődött volna a – kazár mintájú – szakrális kettős fejedelmi rendszer.

Ennek a – korábbiakhoz képest egészen új – történeti koncepciónak az igazolására Zimonyi a bizánci kútfő (DAI) és a muszlim forrás jól ismert adatai (így a *künde*, *gyula* tisztség, Levedi szereplése, Árpád kazár megválasztása stb.) mellett nyelvészeti érvként felvonultatja törökök, azaz kazár eredetű jövevényszavainkat, amik szerinte a tartós, több évszázados kazár-magyar kapcsolatok mellett tanúskodnak. Felhasználta még Szűcs Jenő azon gondolatait is, amiket Szűcs Jenő a magyar etnogeneziszről fejtett ki. Ezek szerint a magyarságot, miként azt már egyébként Deér József is vélte, a kazárok szervezték meg, s a néppé válásban a türk-kazár korszaknak meghatározó szerepe volt (254–259. old.).

Kétségtelen, hogy ez az új és szerves egységet alkotó magyar őstörténeti kép jelentős szakmai alkotásnak minősül, mégis néhány kritikai észrevételt fel kell vetnem vele kapcsolatban. 1) A magyar törzsszövetség kialakulása Levedi (vagy már egyik elődje) jóvoltából még a kazár korszak előtt lezajlott. Erről tanúskodik egyértelműen az, hogy – a DAI szerint már a kazár uralmat megelőzően – Levedi az *első vajda* (= a fővajda) címet viselte, tehát kiemelkedett a többi törzsfő (vajda) közül;

azaz a magyar törzsszövetség már a kazár kapcsolatok előtt létrejött.¹⁹ 2) A magyarság néppé válásának hosszú folyamata, miként azt Kristó Gyula és Fodor István is megfogalmazta, jelentős mértékben előrehaladt már évszázadokkal a kazár korszakot megelőzően, hiszen az i.e. I. évezred második felében lezárult az etnogenezis finnugor-ugor jellegű korszaka. Az tény, hogy ezt követően viszont sor került a néppé válás új, török periódusára.²⁰ De az probléma, hogy mikor és milyen török (onogur vagy kazár vagy mindkét fajta) befolyás hatására történt ez. Zimonyi maga nem kerített sort annak igazolására, hogy ti. a magyarok az i.sz. IV–VI. században részesei lettek volna a népvándorlásnak – ráadásul török környezetben. 3) Bizánci forrás (DAI) szerint a magyar-kazár együttélés mindössze három évig tartott.²¹ Ez a sokat vitatott adat szerintem – miként azt más kutatók is vallják – több száz évre még sem utalhat. Minden bizonnyal jóval rövidebb időszakról lehet csak szó.²² 4) Mivel magyarázható az, hogy az állítólagos több száz éves kazár együttlét, hatalom ellenére sem ragadt Zimonyi szerint kazár eredetű népnév a magyarságra, holott az általa teljesen háttérbe szorított onogur-bulgárok *onogur* neve (illetve annak több változata) a magyarok egyik legfontosabb elnevezése lett – a középkorban és ma is. 5) Mi indokolhatja azt, hogy a feltételezett több évszázados kazár befolyás, uralom és népszervező tevékenység ellenére a magyarság eredetmondájában (a csodaszarvas-mondában) ami a Fekete-tenger vidékén alakult ki, szó van perszifikált népevek (Hunor, Belár, Mogor) formájában az onogurokról, bulgárokról és magyarokról, de még alánok is szerepelnek a mondában, viszont kazárokról egyetlen szó sincs? Azaz ennek alapján számomra is úgy tűnik, hogy az onoguroknak a magyar néppé válásban mégiscsak jelentős szerepük volt az etnogenezis új, török szakaszá-

¹⁹ Moravcsik Gyula: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. (= DAI) 171. – Ehhez ld. Kristó 1996. 115–118.

²⁰ Ld. pl. Fodor István: A magyarság születése. Bp. 1992. 58–69.; Fodor István: Az ősmagyarság etnikai tudata. Néprajzi Értesítő 77 (1995) 20–31.; Kristó 1996. 29–30.;

²¹ DAI 171.

²² A magyarok feletti kazár uralom idejére vonatkozó irodalmat ld. Kristó 1996. 131–132.

ban.²³ 6) De szükségszerűen felvetődik a kavar kérdés is. Zimonyi sajnálatos módon meg sem említi a kavarokat. DAI elmondja: a kazáriai kavarok, miután a kagán elleni fegyveres lázadásuk véresen elbukott, menekülésszerűen kiváltak a birodalomból, és a magyarokhoz csatlakoztak.²⁴ A kavarok, mint a kazár kagán halálos ellenségei csak *független, önálló* magyar politikai alakulathoz csatlakozhattak a kagánnal szemben,²⁵ A kavarok kiválása a Kaganátusból legkésőbb 881-ben megtörtént (ld. a magyarokkal közös – 881. évi – ausztriai kalandozásukat),²⁶ ami azt jelenti, akkorra már a magyarság maga is elszakadt a kazároktól, s független, szuverén néppé, önálló állammá lett. Amely vállalni tudta, hogy az elszakadó kavaroknak szükség esetén oltalmat és védelmet nyújt a kazárok ellenében.²⁷ 7) Feltehetően az e korszakbeli magyar-kazár viszony ellenséges jellegére utalhat a Dzsajháni-hagyomány alábbi (kései, 940 után lejegyzett) kitétele: „a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.”²⁸

²³ A csodaszarvas-monda történeti értékelésére ld. Kristó 1996. 119–128.

²⁴ DAI 175.

²⁵ Erre ld. pl. Róna-Tas 1996. 259.

²⁶ HKÍF 209. – Ehhez ld. például Tóth Sándor László: Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998. 66–67. old.

²⁷ Egy birodalommal szemben álló nép vagy néprész befogadása egy másik birodalom (állam) részéről a két birodalom (állam) közötti viszony rendkívül feszültté, ellenségesé válását eredményezte törvénytörően. Így például 555-ben a Türk Birodalom kagánja, miután több súlyos vereségük után a zsuán-zsuánok behódolás helyett a Nyugati Kínai Birodalomba menekültek, a zsuán-zsuánok kiűztését követelte a kínai császártól. A császár végül is több ezer zsuán-zsuánt kiszolgáltatott a türköknek, akik azonnal lemészárolták őket. 568-ban a türk uralom elől menekülő avarok elfoglalták és birtokukba vették a Kárpát-medencét, amelynek jelentős részére a türkökkel szövetséges Bizánc is jogilag igényt tartott; a basileus azonban – kellő erő híján – nem tudta megakadályozni az avarok pannóniai honfoglalását. Ennek ellenére 576-ban a türk kagán felmondta a bizánciakkal kötött szövetséget, aminek nyomán saját szövetségesei, az utigurok megtámadták bosszúból a bizánci Krim-félszigetet. 1238-ban Batu kán a birodalmával szembeni ellenséges lépésnek tekintette azt, hogy IV. Béla Erdély hercegeként 1227-ben megengedte a mongolok elől menekülő kunok számára a magyar birtoknak tekintett havasalföldi és moldvai területeken való letelepedést. Minderre ld. például Csongor Barnabás: Kínai források az ázsiai avarokról. Bp. 1993. 47.; Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Bp. 1998. 35., 44–45.; Györffy György (szerk.): Napkelet felfedezése. Bp. 1986. 80.

²⁸ HKÍF 34.

Ami a török jövevényszavakat illeti, azok súlyos kronológiai problémájára már előbb utaltam. Itt szintén megemlítem azért, hogy a kazár szavak mellett feltétlenül számolni kell a Kárpát-medencei honfoglalás előtti és utáni onogur és kavar szavak átvételével is. Szűcs Jenő teóriájának bizonyító ereje szerfelett kevés. Egyrészt nála még teljes a nyelvészeti zavar: a kazárokat köztöröknek tartja (csuvasos török helyett), viszont a Gyula név alapján az erdélyi gyulákat onogur töröknek minősíti, másrészt a kazár-magyar korszak két évszázadának vélt idejét Szűcs Jenő 642 tájától a IX. század elejéig számítja, amikor is szerinte a köztörök kazár uralom alatt a magyarok átvették az onogur-bulgár szavakat.²⁹ Tehát itt még a történeti kronológiával is probléma van Zimonyi elméletéhez képest.

Tanulságos elemzést végez a szerző a magyarok hadszervezetére és vallási életére vonatkozóan is. Konkrét példák vizsgálata alapján levont megállapítása az, hogy az eurázsiai világban a *tümen* szó az elterjedt felfogással szemben a legritkábban jelent 10 ezer főt, leginkább néhány ezer harcosról volt csupán szó, ezért a honfoglaláskori magyarság létszámának meghatározásakor nem lehet szilárd elméletet építeni a két tümen nagyságú könnyűlovas seregre. Ezzel az eddigi legszilárdabb számítási kiindulópontot joggal megkérdőjelezte, és tette eléggé bizonytalaná. A korábbiaktól eltérően most már ő sem végez számítást, csupán azt jegyzi meg, hogy a földművelő magyarság számbelileg többségben volt a nomád magyarokhoz képest. Erre a feltételezésre azonban konkrét bizonyítéka nincs. Mindenesetre a magyarok hadserege a rendszeres katonai győzelmeik alapján jelentős erőt képviselt, aminek *nomád* szervezete volt. A haderő nagysága megegyezett az avarokéval és a nyugati türkökével, s ez a hadsereg képezte a kalandozások korának haderejét is (95–107., 346. old.). A Dzsajháni-hagyományban szereplő azon kitétel alapján, miszerint „a magyarok tűzimádók”, Zimonyi arra következtet – analógiák segítségével

²⁹ Szűcs Jenő: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992. 181–215.

–, hogy az etelközi magyaroknál a sámánizmus mellett a tengrizmusnak – az Ég istene (=Tengeri) kultuszának – is volt szerepe.³⁰

A szegedi őstörténeti műhelyben Zimonyi István keze alól kikerült monográfia igen értékes *történetész* munka. A könyv mind a korai magyar históriával, mind pedig a reá vonatkozó muszlim forrásokkal kapcsolatban számos lényeges kérdésben gazdagítja ismereteinket. Meggyőződésem szerint vitatható megállapításai ugyanakkor ösztönzőleg fognak hatni a további szakmai vizsgálódásokra. A monografikus mű – interdiszciplináris jellegénél fogva – a történettudomány, a régészet és az orientalisztika számára egyaránt megkerülhetetlen munka lesz a jövőbeli kutatások során. Idegen nyelvű változata nagy haszonnal járhat a hasonló kérdésekkel foglalkozó külföldi tudományosság számára.³¹

FERENC MAKK

«Peuple habitant sous des tentes»

(Une monographie sur les Hongrois d'Etelköz)

Cette étude tend à estimer, d'un point de vue critique, les valeurs d'une nouvelle monographie sur les Hongrois d'Etelköz. (István Zimonyi, Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete [Sources musulmanes sur les Hongrois de la période précédant l'occupation de territoire: le capitre hongrois de la tradition de Ġayhānī], Balassi Kiadó, Budapest, 2005, 348. p.) L'auteur de la monographie s'occupe au début de son ouvrage de la reconstitution du texte de la partie de la tradition de Ġayhānī relative aux Hongrois. A l'aide du texte de base ainsi reconstitué, il procède ensuite à l'examen de l'histoire des Hongrois au IXe siècle. La monographie évoque les problèmes très complexes des ethnonymes rapportés aux Hongrois, des «anciennes patries», de la

³⁰ Ehhez ld. Róna-Tas 1996. 126–130.

³¹ Ld. István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. (Das ungarische Kapitel der Ġaihānī-Tradition). Gabriele Schäfer Verlag. Herne 2006.

mode de vie, de l'ethnogenèse, de la vie religieuse, de l'organisation militaire et des relations intérieures et extérieures. La représentation des rapports entre Hongrois et Khazars est particulièrement novatrice. Cet ouvrage historique très précieux abonde à d'autres propos également en constats neufs et riches en enseignements. Etant donné son caractère interdisciplinaire, l'œuvre monographique constituera un ouvrage fondamental incontournable pour les historiens, les archéologues et les orientalistes hongrois et étrangers.

WEISZ BOGLÁRKA

MEGJEGYZÉSEK AZ ÁRPÁD-KORI SÓVÁMOLÁS ÉS -KERESKEDELEM TÖRTÉNETÉHEZ

A sóbányák már a korai időszakban az Árpádok kezére kerültek.¹ Az uralkodók igyekeztek is megőrizni monopóliumukat, csak egy rövidebb ideig egyházi kézen lévő, és két világi tulajdonba került sóbányáról tudunk az Árpád-korból. Az előbbi a tordai volt, melyet 1269. május 1-jén adományozott V. István az erdélyi káptalannak.² 1276-ban e kiváltságot megerősítette IV. László, aki kivette a sóbányát a királyi és vajdai officialisok hatósága alól, a télen és nyáron vágott sót szabaddá tette, és mind vízen, mind szárazon a sószállításra is teljes szabadságot biztosított.³ Később azonban a tordai sóbányát már nem találjuk a káptalan birtokában, hanem 1278-ban Pál bán végrendeletében a sajátjaként emlékezett meg a tordai bányáról, amelyből a kitermelt só tizedét a solymosi ágostonos kolostorra hagyta.⁴ Világi magánbirtokosok kezén lévő sóbányákról ugyanakkor kizárólag Sáros megyéből vannak adataink. A Sáros megyei Sóvár, Sópatak és Delne falvak – az ott található sóbányákkal és sókutakkal – IV. László király adományából 1285. január 8-án kerültek

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Ed.: Szentpétery, Emericus. Budapestini 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) II. 489–490.

² Árpádkori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Budapest 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÜO) III. 201. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. I–II. Ed.: Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest 1923–1987. (a továbbiakban: Reg. Arp.) 2084. sz.)

³ *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*. I. Bearb.: Teutsch, G. D.–Firnhaber, Fr. Wien 1857. (a továbbiakban: UGS) 109–110. (Reg. Arp. 2744. sz.)

⁴ *Codex diplomaticus Transsylvaniae*. I. 1023–1300. (Erdélyi okmánytár.) Op.: Sigismundus Jakó. Budapestini, 1997. 248–249. (uo. 364. sz.)

Simon fia György kezére, aki a Sóvári Sós család őse.⁵ III. András 1299. július 28-án kelt oklevele szerint pedig az Aba nemzetség bírt sóbányával, illetve sókutakkal a Sáros megyei Lipócon.⁶

Ezekén túlmenően tudomásunk van még arról, hogy az uralkodók egy-egy sóbánya egyes részeit adományozták oda egyháziak számára. A bakonybéli apátság egy hamis oklevél szerint 1086 óta 24 háznépet kapott sóbányával.⁷ 1222-ben, mikor II. András király a Német Lovagrendnek hat-hat szabad hajót biztosított a Maros és az Olt folyón, *Akana*-nak nevezett sóbányákat is a rendelkezésükre bocsátott.⁸ Midőn III. Honorius pápa 1222. december 19-én megerősítette II. András által a lovagok számára adott kiváltságokat, újól megemlékezett ezen hajókról és a sóaknákról.⁹ Legkésőbb azonban 1225-ben, mikor az uralkodó kiűzte a lovagokat az országból, ezen aknák visszakерültek a királyi tulajdonba. 1248. február 24-én IV. Béla király élt az adományozás ezen formájával, amikor az egri püspökség számára egy „szabad árkot vagy aknát” (*unum fossatum sive foveam salifodine liberam*) adományozott Désaknán a sóbányában.¹⁰

A sóból származó jövedelem a királyi kincstárba került, III. Béla jövedelemjegyzékében is jelentős bevételnek mutatkozik.¹¹ Ugyanerre következtethetünk II. András azon 1217. évi intézkedése alapján, mellyel halála esetére Jolánta királyné

⁵ TSz 1964. 14–17. (Reg. Arp. 3351. sz.); A korábbi kiadások kritikáját, illetve a hamis változatok bírálatát I. Györfly György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez, I. rész Történelmi Szemle 7. (1964) 17–19.

⁶ ÁÜO X. 329–332. (Reg. Arp. 4258. sz.)

⁷ *Diplomata hungariae antiquissima*. Vol. I. 1000–1131. Op.: Georgius Györfly. Budapestini, 1992. (a továbbiakban: DHA) 250–255. (Reg. Arp. 22. sz.); Az oklevél hamis voltára I. DHA 248–250.

⁸ UGS 17–19.; Szentpétery Imre szerint az oklevél kétes hitelű. Reg. Arp. 261., 380. sz.

⁹ Franz Zimmermann–Carl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. (1191–1342) Hermannstadt 1892. (a továbbiakban: ZW I.) 22–24.; II. András 1211. évi privilégiuma még nem említette ezt a kiváltságot, ZW I. 11–12.

¹⁰ Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata*. Kiadja: Kondorné Látóczki Erzsébet. Eger 1997. (a továbbiakban: Heves) 13–15. (Reg. Arp. 874. sz.)

¹¹ Sz. 1993. 443–444.

számára többek között a Maroson szállított sót kötötte le.¹² A sóbányák jövedelmeit azonban az uralkodók nem nélkülözhatték, s csak korlátozott mértékben mondtak le róluk. Szabad sóvágást biztosított például II. András az 1224. évi Andreanumban az erdélyi szászoknak, de csak meghatározott időpontokban.¹³ Hasonló megoldást választott IV. Béla király, amikor – 1247. június 2-án átengedve a Szörénységet a johannitáknak – kikötötte, hogy a lovagok területén keresztül Bulgáriába, Görög- és Kunországba szállított s az erdélyi aknákból a király és a johanniták közös költségén kitermelt sóból származó jövedelmen fele-fele arányban osztozzék a királyi kincstár és a lovagrend.¹⁴ Ugyanezen királyi politika folyamatosságának a jele, hogy a sóbányák mellett kialakult városok a 13. század második felében privilégiumokat nyerve, a bányákat nem tudták megszerezni. Csak arra kaptak lehetőséget, hogy meghatározott ideig szabadon vágják maguknak a sót, hogy azt szabadon értékesíthessék.¹⁵ Ilyen kiváltságot szereztek maguknak 1291. január 6-án a désaknai hospesek,¹⁶ valamint 1291. július 23. előtt a kolozsaknai, a székaknai és a tordaaknai hospesek.¹⁷

Az 1222. évi Aranybulla értelmében csak Szegeden, Szalacson és a végeken állhattak fenn királyi sólerakatok.¹⁸ Ha azonban megvizsgáljuk a sóadományokra

¹² Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera: Georgii Fejér. I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) III/1. 263–264. (Reg. Arp. 321. sz.)

¹³ ZW I. 32–35. (Reg. Arp. 413. sz.)

¹⁴ Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I. Romae 1859. (a továbbiakban: Theiner Mon. Hung.) 208–211. (Reg. Arp. 853. sz.)

¹⁵ Két hamis oklevél szerint a Désváriak is kivették a részüket a királyi só szállításában, illetőleg télen az általuk vásárolt sót Szent György nap oktavájáig [május 1.] mind vízen, mind szárazföldön szabadon szállíthatták, vagy árusíthatták. +1236: ÁÚO XI. 285–286. (Reg. Arp. 618. sz.); +1261: ÁÚO VIII. 9–11. (Reg. Arp. 1784. sz.); Az 1290. május 21-én kelt hiteles oklevél szerint IV. László király a désvári hospesek kérésére megerősítette azt a régi kiváltságukat, hogy télvíz idején, Szent György napjának oktavájáig [május 1.] az erdélyi vajdák és a szolnoki ispánok és kamaraispánok officialisainak joghatóságától mentesen szabadon kereskedhessenek a saját portékáikon vásárolt sóval. ÁÚO IV. 351. (Reg. Arp. 3555. sz.)

¹⁶ ÁÚO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

¹⁷ ZW I. 181–182. (Reg. Arp. 3755. sz.)

¹⁸ Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit: Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. (a továbbiakban: CDES) I. 199–201.; A szakirodalom e cikkelyt többféleképpen értelmezte. Paulinyi Oszkár szerint az Aranybulla kiadását megelőző idő-

vonatkozó okleveles adatokat, akkor a korábbi és a későbbi időszakokra vonatkozóan nemcsak a törvényben előírt területeken találunk lerakatokat, hanem Szalacs¹⁹ és Szeged²⁰ település mellett Pozsonyban,²¹ Sopronban²² és Vasváron is.²³ A sólerakatok felügyeletét a vámosok, a sótisztok,²⁴ illetve az illetékes ispán²⁵ látta el. A

szakban is csak ezeken a helyeken volt sólerakat. Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok 57. (1924) (a továbbiakban: Paulinyi, 1924.) 637.; Kumorovitz L. Bernát szerint ez a rendelkezés a központi királyi sóraktárak létrehozását tiltja. Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Budapest 1971. 47–48.; Vékony Gábor szerint a királyi hatalomtól valamilyen formában független sókereskedelmi szervezet korábbi meglétére utal. Vékony Gábor: Sókereskedelem a Kárpát-medencében az Árpád-kor előtt. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Kovács Gyöngyi. Budapest 2004. (a továbbiakban: Vékony, 2004.) 657.

¹⁹ 1233. okt. 1: A pannonhalmi Szent-Bendek-rend története I–XII/B. Szerk.: Erdélyi László, Sörös Pongrác. Budapest 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.); 1233. okt. 1: Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.); 1264 k: Budapest Régiségei 1965. 80–82.

²⁰ 1217: ÁÚO XI. 148–149. (Reg. Arp. 324. sz.)

²¹ +1212. Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest. Csányi Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. I. Budapest 1936. (a továbbiakban: BTOE I.) 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.); 1217: ÁÚO XI. 150–151. (Reg. Arp. 316. sz.); 1229. júl. 6: PRT I. 696–698.

²² 1217: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearbeitet von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien–Graz–Köln 1955–1985. (a továbbiakban: UB) I. 68–70. (Reg. Arp. 332. sz.); +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1224: UB I. 93–94. (Reg. Arp. 408. sz.); 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1230 k. UB I. 127–129. (Reg. Arp. 594. sz.); +1230 k. CD III/2. 87–90. (Reg. Arp. 607. sz.); 1233. okt. 1: UB I. 143–145. (Reg. Arp. 507. sz.); A soproni sólerakat létezésére utal Fügedi Erik szerint az is, hogy az ispáni székhellyel ellentétes, déli oldalon kialakult vásártért sóvásárnak nevezték. Fügedi Erik: Városok kialakulása Magyarországon. In: Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest 1981. 329.

²³ 1233. okt. 1: ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233. okt. 1: Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.); Paulinyi Oszkár Zala megye területén is feltételez egy lerakatot, amelyre azonban az általa említett forrás nem elégséges bizonyíték. Paulinyi, 1924. 637.; Vö. Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis anno 1550 illustratum. Ed.: Karácsonyi, Joannis, Borovszky, Samuelis. Budapestini 1903. 277. §

²⁴ 1217: UB I. 68–70. (Reg. Arp. 332. sz.); +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1230 k. UB I. 127–129. (Reg. Arp. 594. sz.); 1233. okt. 1: ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233.

sótiszteket az ispánok vagy a *curialis comes* felügyelte.²⁶ Minden esetben tehát arra utal a forrás, hogy a király felügyelete alatt álltak a sóraktárak. A só szállítását és a kereskedelmet egyrészt a király, másrészt az egyházak kezében találjuk. A sóraktárak elhelyezkedése azt mutatja, hogy az uralkodó elsősorban a külkereskedelmi forgalmat tartotta ellenőrzése alatt, miként arra IV. Béla és a johanniták már említett szerződése is utal.²⁷ A lovagok azonban nem sokkal az adományt követően elhagyták a területet,²⁸ így a sóra vonatkozó joguk is semmissé vált. Az egyház azonban a külkereskedelemből is szeretne volna kivenni a részét, amit a határon túlra való sószállítási vámmentesség elérése érdekében keletkezett hamis oklevelek is mutatnak.²⁹

Az egyháziak szerepvállalását a só szállításában – a dömösi egyház 1138-ban kelt oklevelében található sószállítók mellett³⁰ – a nekik biztosított vámmentességek mutatják. A sóvámmentességek nemcsak árucikk szempontjából korlátozott mentességet biztosítottak, hanem területi mentességet is jelentettek, hiszen a sót meghatározott útvonalon szállították. A vámmentesség biztosítása az ország királyi sóval történő ellátását segítette elő, amire két módszert alkalmaztak az Árpád-korban: egyrészt királyi sólerakatokat hoztak létre, másrészt pedig egyházi testületeknek utaltak ki sót, akik ezt a bányákban, vagy sólerakatokban átvették, majd terjesztették.

okt. 1: Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.); 1233. okt. 1. PRT X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.)

²⁵ +1217. UB I. 70–71. (Reg. Arp. 333. sz.); 1233. okt. 1: UB I. 143–145. (Reg. Arp. 507. sz.)

²⁶ 1225: UB I. 102–107. (Reg. Arp. 420. sz.); +1230 k. UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); 1233. okt. 1. ÁÚO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.); 1233. okt. 1. Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.)

²⁷ Theiner Mon. Hung. 208–211. (Reg. Arp. 853. sz.)

²⁸ Hunyadi Zsolt: *Cruciféri domus hospitalis per Hungariam et Sclavoniam...* A johanniták Magyarországon a 14. század végéig. *Actas* 2002/4. 61–62.

²⁹ +1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.); +1229: UB I. 118–119. (Reg. Arp. 458. sz.); +1230 k: UB I. 125–127. (Reg. Arp. 469. sz.); +1236. okt. 27. UB I. 169. (Reg. Arp. 615. sz.)

³⁰ CD II. 94–109.

Hamis diplomák szerint már I. István adott ilyen típusú felmentést a bakonybéli apátság³¹ hiteles oklevél szerint III. Béla nyújtott ilyen kiváltságot a bizerei kolostornak,³² a nyitrai püspökségnek,³³ az aradi egyháznak³⁴ és a pannonhalmi kolostornak.³⁵ Mindegyik esetben a sónak – a sóbányától a kolostorig történő – szállítására vonatkozott az immunitás. Fügedi Erik szerint az első vámmentes sószállításra vonatkozó kiváltságot az aradi káptalan kapta meg, ugyanis amikor 1211-ben II. András megerősítette III. Béla király Pannonhalmának adott adományát, akkor kikötötte, hogy Pannonhalma is olyan szabadalmakkal rendelkezik, mint az aradi és a bizerei egyház.³⁶ A bizerei egyház kiváltságáról azonban korábbi adattal is rendelkezünk. 1183-ban a nyitrai egyház három sószállító hajóra kapott olyan kiváltságot, mint amilyen a bizerei egyház hajói bírtak a só vásárlásában és tárolásában.³⁷ Az oklevél ekkor még nem említi a szállítás vámmentességét. Mind a bizerei, mind az aradi egyház 1211 előtt megkapta az erre vonatkozó jogot, véleményünk szerint azonban az első vámmentes sószállítás a bizerei egyház kiváltsága volt, és nem az aradi káptalané. Egy hamis oklevél szerint Imre király ugyanezt biztosította a leleszi kolostornak.³⁸

II. András uralkodásának első felében az egyháziak sókereskedelemben való részvétele csökkent a király gazdaságpolitikája miatt. Uralkodása alatt sókamarak felállítására került sor, amelyek a só kiadásában, szállításában és értékesítésében vettek

³¹ +1086: DHA 250–255. (Reg. Arp. 22. sz.)

³² 1183: CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³³ 1183: CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³⁴ 1211: ÁÚO VI. 348–349. (Reg. Arp. 259. sz.)

³⁵ 1192: PRT I. 614–615. (Reg. Arp. 152. sz.)

³⁶ Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Budapest 1961. 38., 93. 162. jegyzet

³⁷ CDES I. 89–90. (Reg. Arp. 136. sz.)

³⁸ +1214: CDES I. 144–150. (Reg. Arp. 295. sz.)

részt.³⁹ A kamarások mellett azonban a vajda és az ispán is fennhatósággal bírt a kibányászott só felett, ez IV. László királynak a désvári *haspések* számára 1290. május 21-én kiállított okleveléből derül ki.⁴⁰ III. András is kifejezetten tiltotta, hogy a vajda vagy a kamaraispánok officiálisai megakadályozzák a désaknaiakat a sókereskedésben.⁴¹

A kamarákat az uralkodó – legalább II. András uralkodása óta – előszeretettel adta bérbe elsősorban zsidó és izmaelita bérlők számára. Ez ellen lépett fel az 1222. évi Aranybulla, amely megtiltotta, hogy az izmaeliták és a zsidók hivatalt viseljenek.⁴² A király a tilalom ellenére továbbra is megtartotta őket a tisztségekben.⁴³ Erre utal többek között az, hogy az Aranybulla 1231. évi megújításakor ismét meghozták ezt a rendelkezést.⁴⁴ Ezt követően az uralkodó a beregi egyezményben ígérte meg, hogy nem állítja az izmaelitákat és a zsidókat többek között a sóügyek élére.⁴⁵ Az egyházak jogának visszaállítására a beregi egyezményben került sor, amely engedélyezte számukra, hogy a bányákban átvehessék a sót. A király ekkor megengedte, hogy sójukat szabadon szállíthassák egyházukhoz, s ott a sókamarai tisztviselek és az illetékes főpap pecsétjével ellátott sót őrizhessék. Évente két alkalommal, augusztus 27-e és szeptember 8-a, illetve december 6-a és 21-e között a náluk tárolt sót vételre felajánlják a sótisztéknek. Ha a sótiszték nem élnek ezzel, akkor az egyházak a sót saját használatukra fordíthatják, illetve eladhatják, a haszon pedig csak az

³⁹ UGS 106.; 1246: BTOE I. 45–46. (Reg. Arp. 841. sz.); 1290: ZW I. 166. (Reg. Arp. 3555. sz.); 1291: ÁÜO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

⁴⁰ ZW I. 166. (Reg. Arp. 3555. sz.)

⁴¹ 1291: ÁÜO V. 20–22. (Reg. Arp. 3699. sz.)

⁴² CDES I. 199–204.

⁴³ Magyar–zsidó oklevéltár. I. (1092–1539). Szerk.: Friss Ármin. Budapest 1903. (a továbbiakban: MZSO I.) 6–8.; MZSO I. 10–12.

⁴⁴ Fernandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek, Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tibircius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Strigonii–Budapestini 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 279.

⁴⁵ MES I. 292.; A beregi eskü megtartására kötelezte magát 1233. augusztus 22-én fia, Béla is. ÁÜO I. 306–307.

egyházati illeti. A beregi egyezmény meghatározta az egyházak számára fizetendő összeget, illetve, hogy a név szerint felsorolt 29 egyház hány sókockát tartson vissza saját használatára. A végekre küldött, külkereskedelemre szánt só szállítása is az egyházak feladata volt. Végül pedig a király megfogadta, hogy az egyházaknak (a csanádi püspöknek, a pannonhalmi és az egresi apátnak) kárpótlásul a következő öt évben összesen tízezer márkát fog fizetni.⁴⁶ Összesen harminchét káptalan vagy konvent esetében tudjuk kimutatni, hogy részt vettek a sóelosztásban.⁴⁷

II. András egy hamis oklevél szerint az óbudai káptalannak az országon kívülre, Pozsonyon keresztül vámmentes sószállítást biztosított.⁴⁸ A hamisítás oka pont ez volt, mivel hiteles oklevélben csak az ország területén szabad sószállítás biztosítása szerepelt.⁴⁹ A só külföldre való szállításában az ország határkapuin a borsmonostori apátság,⁵⁰ és a heiligenkreuzi kolostor is rendelkezett vámmentességi kiváltsággal.⁵¹ 1217-ben a zágrábi kanonokok Zágrábig vám nélkül szállíthatták Szegedről a sót, melyet a későbbiekben szabadon értékesíthettek.⁵² 1222-ben a Német Lovagrend kapott ilyen kiváltságot az Olt és Maros folyóra.⁵³ Egyetlen világi embernek adott II. András a só szállítására az egyházakhoz hasonló kiváltságot, 1230-ban Monoszló nembeli Tamásnak.⁵⁴ Ennek okát Szegfű László abban látja, hogy az Aranybullában található sókereskedelem megszigorítása miatt a király a bérbeadás

⁴⁶ MES I. 293–295.

⁴⁷ Kubinyi, András: *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreiches Ungarn im Mittelalter*. In: *Stadt und Salz*. Hrsg.: Rausch, Wilhelm Linz-Donau 1988. (a továbbiakban: Kubinyi, 1988.) 217.

⁴⁸ +1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.)

⁴⁹ 1212: BTOE I. 6–11. (Reg. Arp. 280. sz.)

⁵⁰ 1225: UB I. 102–109. (Reg. Arp. 420. sz.)

⁵¹ +1230k: UB I. 118–119. (Reg. Arp. 458. sz.)

⁵² ÁÚO XI. 148–149. (Reg. Arp. 324. sz.)

⁵³ 1222: UGS 17–19. Szentpétery Imre szerint az oklevél kétes hitelű. Reg. Arp. 261., 380. sz.

⁵⁴ 1230: ÁÚO XI. 218–230. (Reg. Arp. 467. sz.)

helyett egyéni jogosítványt adott a sóforgalmazásra.⁵⁵ Egyetlen esetben a só árusításának vámmentességét biztosította az uralkodó, amikor a johannitáknak a Drávaig engedélyezte azt.⁵⁶ II. András országlása alatt, a beregi egyezmény kiadásáig eltelő időszakban a só vámmentességére vonatkozó kiváltságok egy része a szállításra adott mentességet (a bányától az adott egyházig), másik része a határkapukon biztosította vámmentességet a kedvezményezettek számára, illetve egy esetben a só vámmentes árusítását engedélyezte.

A beregi egyezményt követően 1233. október elsején néhány egyház esetén külön sójövédelmet biztosító oklevelet bocsátott ki az uralkodó a Jakab pápai követtel történő megállapodás alapján. Így kapott diplomát a pornói,⁵⁷ a szentgotthárdi,⁵⁸ a pannonthalmi,⁵⁹ a szentkereszti,⁶⁰ a tihanyi,⁶¹ a pilisi⁶² és egy hamis oklevél szerint a borsmonostori apátság.⁶³ Ezek közül egyedül a pornói kolostor számára kiállított diploma említette a vámmentességet. Úgy tűnik, hogy a beregi egyezmény helyreállította az egyház helyzetét a sókereskedelem terén, mert ezt követően II. András korából erre vonatkozó oklevelet nem ismerünk.

IV. Béla uralkodása alatt is találunk még sószállításra vonatkozó vámmentességet, amikor az egri püspökségnek biztosította a Désaknáról – ahol egy sóaknát adományozott nekik – Egerbe szállított só vámmentességét.⁶⁴ Az uralkodók ezt

⁵⁵ Szegfű László: A só. In: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1983. 336.

⁵⁶ 1217: CD III/1. 239–243. (Reg. Arp. 328. sz.)

⁵⁷ ÁÜO VI. 517–518. (Reg. Arp. 504. sz.)

⁵⁸ Reg. Arp. I. 161–162. (Reg. Arp. 505. sz.)

⁵⁹ ÁÜO XI. 258–259. (Reg. Arp. 506. sz.)

⁶⁰ ÁÜO I. 302–305. (Reg. Arp. 507. sz.)

⁶¹ PRT X. 519–520. (Reg. Arp. 508. sz.)

⁶² Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.)

⁶³ Urkunden des Cistercienser-Stiftes Heiligenkreuz im wiener Walde. I. Ed.: Johann Nepomuk Weis. Wien 1856. (a továbbiakban: Weis, Urkunden I.) 295–296. Vö.: Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest 1916. 28.

⁶⁴ Heves 13–15. (Reg. Arp. 874. sz.)

követően már nem biztosítottak ilyen kiváltságot az egyházak számára, csak a korábbi adományok megerősítésére került sor.⁶⁵

Az Árpád-kori oklevelek átvizsgálása során azt látjuk, hogy összesen négy település (Aranyos, Nána, Kakat, Pest) esetén beszélnek az oklevelek sóvámról,⁶⁶ illetőleg másik hét területen mutatható ki a sóvám szedése.⁶⁷ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy csak ezeken a helyeken szedtek a só után vámot, csak azt mutatja, hogy ezek a települések a sószállító utak mentén feküdtek.

A só után kivetett vámról elsőként Szent Gellért legendájában találunk utalást, mely szerint Ajtonynak a Maros folyón működő vámszedői még a királyi sót is megvámolták.⁶⁸ A vámszedés alapja nem a terület birtoklása volt, hanem királyi jogból eredt. Ennek látszólag ellentmond Ajtony vámszedése, aki azonban szuverenitását hangsúlyozandó alkalmazott vámszedőket a birtokában lévő területen – a királyi jövedelmet ragadva magához –, ezzel is kifejezve, hogy I. Istvánt nem ismeri el uralkodójának.

⁶⁵ V. István: 1270. júl. 19: ÁÚO VIII. 304–305. (Reg. Arp. 1936. sz.); 1270. júl. 29: Weis, Urkunden I. 172–173. (Reg. Arp. 1946. sz.); IV. László: 1272. nov. 16. Weis, Urkunden I. 182–183. (Reg. Arp. 2315. sz.); III. András: 1291. aug. 17: UB II. 248–249. (Reg. Arp. 3793. sz.)

⁶⁶ Aranyos (Torda m.) 1075: CDES I. 53–58. (Reg. Arp. 20. sz.) Az oklevél interpolált. Uo.; Nána, Kakat (Esztergom m.) 1157. márc.: MES I. 110–111. (Reg. Arp. 86. sz.); Pest (Pest m.) 1244. nov. 24: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed.: András Kubinyi. Budapest 1997. (a továbbiakban: EFHU) 39–41. (Reg. Arp. 781. sz.)

⁶⁷ Szalacs (Bihar m.) 1163–1173: Mathaeo Simon: Supplementum ad dissertationem historici criticam clar. Georgii Pray de dextra S. Stephani primi hungariae regis cum historia monasterii Sz. Jog, ubi olim sacra haec dextra asservabatur. Vacii 1797. (a továbbiakban: Simon Supplementum) 93–95.; Szatmár (Szatmár m.) 1163–1173: Simon Supplementum 93–95.; Meszesi kapu (Közép-Szolnok m.) 1165: A Zichi és Vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő. I–VI. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest 1871–1894. (a továbbiakban: Zichy) I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.); Zilah (Közép-Szolnok m.) 1173–1184: UGS 124. (CDT I. 11. sz.); Aranyosvinc (Torda m.) 1221: Székely oklevéltár. 1219–1776. Közzéteszi: Barabás Samu. Budapest 1934. (a továbbiakban: Székely okl.) 2. (Reg. Arp. 373. sz.); Alvinc (Fehér m.) 1289: ZW I. 161. (Reg. Arp. 3547. sz.); Aranyos (Közép-Szolnok megye) 1292: UB II. 268–269. (Reg. Arp. 3878. sz.)

⁶⁸ SRH II. 489–490.

A sóvámokat elsősorban az egyháziak bírták kisebb vagy nagyobb mértékben. Az Aranyosnál (Torda m.) szedett sóvám egyharmadát a garamszentbenedeki apátság birtokolta.⁶⁹ A szalacsi és szatmári vám a szentjebbi monostor kezében volt,⁷⁰ ez sóvám lehetett, hiszen Szalacs volt az észak-erdélyi sószállítás fő lerakódóhelye,⁷¹ a Szamoson pedig ebben az időszakban jobbra csak sószállító hajók közlekedtek. A zilahi vámjövedelem ötöde a meszesi monostor birtokában volt,⁷² mely a meszesi kapunál szedett vám egy részét is magáénak tudhatta.⁷³ Zilah elhelyezkedéséből – a Meszes hegység Zilah és Magyarereggy [Românași] közötti hágóján sószállító út (Királyuta) haladt át – arra következtethetünk, hogy sóvámot szedtek a településnél. A Meszesi kapunál – meszesi hegységen a Királyutának nevezett úton közlekedőktől – sóvámot szedhettek, bár III. István adománya nem nevezi vámnak az itt szedett jövedelmet. Az esztergomi egyház birtokolta a kakati, a nánai sóvámot,⁷⁴ és az Aranyosvinctől áthaladó sószállító szekerek utáni vámot.⁷⁵ A Ma-

⁶⁹ CDES I. 386–387. (CDT I. 220. sz.); A kolostor egy interpolált oklevél szerint I. Géza királytól kapta meg az aranyosi sóvám egyharmadát. 1075: DHA 213–217. (Reg. Arp. 20. sz.) Mivel III. Ince pápa (1198–1216) 1209. május 15-én kelt oklevelében, melyben megerősítette a garamszentbenedeki kolostor javait, nem említette e vámot, (CDES I. 118–119.) és a tatárjárást követően a kolostornak a vám behajtását illetően gondjai támadtak, az 1075-ös oklevelbe 1209–1256. között kerülhetett beszúrára az aranyosi sóvámra való utalás.

⁷⁰ 1163–1173 között III. István oklevele szerint Szent László a szentjebbi monostornak adományozta a szalacsi és a szatmári vámot (*tributum*). Kálmán király azonban a monostor vámjogát visszavette, és Szent László kiváltságlevelét elégette. Majd [II.] Géza visszaadta a váموkat a monostornak. Simon Supplementum 93–95.

⁷¹ Vö. 1233. okt. 1: PRT X. 519. (Reg. Arp. 508. sz.); 1233. okt. 1: Theiner Mon. Hung. 143–144. (Reg. Arp. 509. sz.); 1264 k: Budapest Régiségei 1965. 80–82.

⁷² 1281-ben Erzsébet királyné visszaadja a meszesi monostornak a zilahi vámjövedelem (*proventus tribut*) ötödrészét, amelyet III. Béla felesége, Anna királyné adományozott a szerzeteseknek, mely adományt IV. Béla király felesége, Mária királyné is változtatással megerősített. DL. 28 573 (CDT I. 389. sz.)

⁷³ 1165-ben III. István király a meszesi kolostornak adományozta a meszesi kapun áthaladó minden egyes sószállító szekértől egy sót a királynak szedett részből. Ha pedig valaki dénárban fizeti meg a királyi részt, a királyi részből az egy sónak megfelelő értéket biztosította a monostornak. Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.)

⁷⁴ 1157. márciusában II. Géza a kakati és nánai sóvámot (*tributum salium*) az esztergomi egyháznak adta azzal a kikötéssel, hogy ha a király kívánja, a harmadik évben 100 sőt tartoznak adni neki. MES I. 110–111. (Reg. Arp. 86. sz.)

roszon szállított só után Alvincnél szedett vám kétharmadát a gyulafehérvári káptalan, míg egyharmadát az erdélyi vajda élvezte.⁷⁶ Pestnél a sóvámot – melyet a hajón vagy réven át- vagy elszállított só után kellett megfizetni, és csak annak lefizetése után lehetett a Dunán áthajózni Budára, vagy azt elszállítani a folyón – az óbudai káptalan tartotta kezében.⁷⁷ Az óbudai káptalan még azt is el tudta érni, hogy a vámmentességi kiváltságok e sóvámra ne vonatkozzanak, azaz az országos vámmentességet bírók is fizessék.⁷⁸ Egyedül az Aranyosnál (Közép-Szolnok m.) szedett sóvám került világi kézbe, amelyet V. István adományozott Gutkeled nembeli Pál *comes*nek, és családja birtoklása a későbbiekben is biztosított volt – III. András új adománya alapján feltehetően kisebb megszakítással –, hiszen mind IV. László, mind III. András megerősítette őket benne.⁷⁹

A vámszedő-helyeknél több esetben látjuk, hogy közlekedési-, illetve vásárvámot szedő helységeknél is megvámolták a sót. A közlekedési vámok esetén erre vonatkozó adatok maradtak fenn Győrnél,⁸⁰ Kompoltnál,⁸¹ Berténynél,⁸² Poroszlónál⁸³ és Hetesnél,⁸⁴ valamint – egy hamis oklevél szerint – az Iklód és Lompért közötti vízivámnál.⁸⁵ A vásárvámok közül Esztergomban,⁸⁶ Budán,⁸⁷

⁷⁵ 1221-ben II. András elrendelte, hogy az esztergomi egyháznak adományozott Aranyosvinc nevű helyen áthaladó minden egyes sószállító szekér adjon az esztergomi káptalannak vámként (*tributum*) egy-egy kőst, azaz két kulust. Székely okl. 2. (Reg. Arp. 373. sz.)

⁷⁶ 1289-ben IV. László megerősítette a gyulafehérvári káptalant a Maroson hajón szállított só után Alvincen szedett vám birtokában, melyből a királynak járó kétharmad a káptalant, egyharmad az erdélyi vajdát illeti; noha II. András király erről szóló oklevele elégett: minden nagy hajó után fél márka, közepes vagy kis hajó után 1 fertot tartoznak fizetni. ZW I. 161. (Reg. Arp. 3547. sz.)

⁷⁷ 1268. okt. 18: BTOE I. I. 100–101.; 1285. jún. 14: BTOE I. 217–220.; 1287. júl. 6: BTOE I. 231. (Reg. Arp. 3452. sz.)

⁷⁸ 1244. nov. 24: EFHU 39–41. (Reg. Arp. 781. sz.)

⁷⁹ 1292. június 22-én III. András Gutkeled nembeli Pál *comes* fia Lothárd bánnak és László nevű fiának adományozta az Aranyos falunál, a Szamos folyón sót szállító hajóktól szedett vámot (*tributum*), azaz 20 darab kőst hajónként, melyet már V. István Pál *comes*nek adományozott, és melyben IV. László meg is erősítette Lothárd bánt. UB II. 268–269. (Reg. Arp. 3878. sz.)

⁸⁰ 1255: EFHU 51–52. (Reg. Arp. 1237. sz.)

⁸¹ 1280. ápr. 9: CD V/3. 21–22. (Reg. Arp. 3047. sz.)

⁸² 1284. aug. 1: ÁÚO IX. 400–401.

⁸³ 1289: Arch. Közl. 1866. Toldalék III. 1. (Reg. Arp. 3525. sz.)

zötti vízivámnál.⁸⁵ A vásárvámok közül Esztergomban,⁸⁶ Budán,⁸⁷ Gölnicbányán,⁸⁸ Putnokon,⁸⁹ és – egy hamis oklevél szerint – Patán vámostak sót is.⁹⁰

Az ismert vámtételek azt mutatják, hogy vásárvám esetén a sóra egyszázad érték vámot vetettek ki,⁹¹ míg közlekedési vám esetén általában sószállító szekereként 1 só vámot szedtek,⁹² illetve ennél csak nagyobb vámtételekkel találkozunk.⁹³ A sószállító szekerekre kivetett 1 só tekinthető az Árpád-korban az általános vámtételnek a közlekedési vámok esetében, csak négy alkalommal találunk ennél nagyobb vámösszeget (nem számítva a hamis oklevelekben fennmaradt adatokat). 1165-ben III. István a meszesi kolostornak csak a királynak szedett részből biztosított egy sót,⁹⁴ ami azt feltételezi, hogy a vám nagysága ennél nagyobb volt. E magasabb vámtétel a meszesi hegységen átvezető sószállító út miatt alakulhatott ki. Győrnél, ahol 2 és fél sót írtak elő, a magasabb vámösszeg magyarázatát abban lelhetjük, hogy a településen keresztül vitt sót az országon kívülre szállították. Ugyanezt nem mondhatjuk el Bertény és Poroszló esetében. Bertény az Erdélybe vezető út körösi révje volt, ezért elképzelhető, hogy a rajta keresztül haladó útvonal a sószállításban

⁸⁴ 1297. máj. 28: LK 2004. 81.

⁸⁵ +1217: Reg. Arp. I. 115. (Reg. Arp. 347. sz.)

⁸⁶ 1288: MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁸⁷ 1255: BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.)

⁸⁸ 1278: ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.)

⁸⁹ 1283: Reg. Arp. II/2–3. 316. (Reg. Arp. 3237. sz.)

⁹⁰ +1283: Reg. Arp. II/2–3. 317–318. (Reg. Arp. 3239. sz.)

⁹¹ Buda 1255: BTOE I. 56–58. (Reg. Arp. 1044. sz.); Gölnicbánya 1278: ÁÚO IX. 204–205. (Reg. Arp. 2926. sz.); Esztergom 1288: MES II. 236–241. (Reg. Arp. 3483. sz.)

⁹² Aranyosvinc 1221: Székely okl. 2. (Reg. Arp. 373. sz.); Kompolt 1280: CD V/3. 21–22. (Reg. Arp. 3047. sz.); Hetes 1297: LK 2004. 81.

⁹³ 1165-ben a Meszesi kapunál sószállító szekér 1 sónál többet ad vámként. Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.); +1217-ben a Kraszna folyón sót szállító szekér 3 dénárt, 3 kenyeret, 3 sót fizet. Reg. Arp. I. 115. (Reg. Arp. 347. sz.); 1255-ben Győrben a magyarok sót szállító szekereitől 2, illetve fél sót kell adni. EFHU 51–52. (Reg. Arp. 1237. sz.); +1283-ban kiadott Pata vámszabályzata sót szállító szekérnek 1 só és két dénár vámot írt elő. Reg. Arp. II/2–3. 317–318. (Reg. Arp. 3239. sz.); 1284. aug. 1-jén kelt oklevél szerint Berténynél sót szállító szekér 2 sót és 2 kis dénárt fizet. ÁÚO IX. 400–401.; 1289-ben Poroszlónál sót szállító szekérnek 4 sót kell adnia. Arch. Közl. 1866. Toldalék III. 1. (Reg. Arp. 3525. sz.)

⁹⁴ Zichy I. 2. (Reg. Arp. 107. sz.)

is fontos szerephez jutott, és ez lehet a magyarázata a magas vámnak. Poroszlónál a magas vámtételt indokolhatja, hogy az adományozó IV. László király így akarta kárpótolni a béli ciszterci apátságot azokért a károkért, melyeket uralkodása alatt volt kénytelen elszenvedni.

Minden esetben természetben szedték be a vámot, ami mutatja a só jelentőségét a középkorban. A sóra kivetett egyszázad értékű a többi értékű vámtól eltérően,⁹⁵ melyek a tizenkettes számrendszeren alapulnak, a tízes számrendszert alkalmazta. Ez arra utalhat, hogy a legősbíbb értékű vámmal van dolgunk. Ezt az elgondolást az is erősíti, hogy az áru fajták közül elsőként a sót vették figyelembe a vámolás során.

A só különleges helyzetét, szerepét az egész középkoron – sőt azt követően is – megőrizte. Az Árpád-kort követő időszak forrásadottsága lehetőséget biztosít, hogy a sómonopólium és –kereskedelem történetével részletesebben is foglalkozzunk. Az adatok elsősorban a 15. századtól kezdődően sokasodnak meg, illetőleg e kor áll a kutatók érdeklődésének előterében.⁹⁶

⁹⁵ Az értékű vámolás során az 1/240, az 1/96, az egyszázad, a kétszázad és az 1/80 vámkulccsal találkozunk az Árpád-kori forrásokban.

⁹⁶ Pl. Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest 1880.; Iványi Béla: Két középkori sóbánya-státutum. Századok 45. (1911) 10–30., 98–113., 187–195.; Kubinyi, 1988.; Draskóczy István: Forschungsprobleme in der ungarischen Salzgeschichte des Mittelalters. Investitionen im Salinenwesen und Salzbergbau. Gewidmet Rudolf Palme (1942–2002). Hrsg.: Wirth, Hermann. Weimar 2002.; Draskóczy István: Az erdélyi sókamárák ispánjai 1529–1535. (Az erdélyi sóbányák sorsa a Szapolyai korszakban) Levéltári Közlemények 75 (2004) 27–45.; Uő.: Szempontok az erdélyi sóbányászat 15–16. századi történetéhez. In: Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Budapest 2005. 83–117.; Uő.: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi, Nagy Balázs. Budapest 2005.; Uő.: Nyírbátor és Sopron. Az áru megállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. Szabolcs–Szatmár–Beregi Szemle 41. (2006) 251–265.

BOGLÁRKA WEISZ

Contributions to the History of Salt-tax and Trade in the Age of the Árpáds

Salt mines became the property of the Árpáds at quite an early stage of their rule. Monarchs sought to retain their monopoly, they handed over mines for only a short period, or they donated only parts of the mines to their subjects. Revenues from salt went to the royal treasury, and rulers were unwilling to renounce them. In the age of the Árpáds two methods were employed to provide the realm with royal salt, on the one hand royal salt storehouses were established, on the other hand salt was issued to ecclesiastical bodies, which took over the salt in mines or storehouses and dispensed it. Apart from the storehouses in Szeged and in Szalacs prescribed in the Golden Bull of 1222, other storehouses were used in Pozsony, Sopron and Vasvár. The monarch controlled foreign trade in salt.

Charters of the Árpád age mention salt-tax (*tributum salinarum/salium/de salibus/in salibus*) in connection with four settlements (Aranyos, Nána, Kakat, Pest). Collecting salt-tax is evidenced in connection with seven settlements (Szalacs, Szatmár, Meszesi gate, Zilah, Aranyosvinc, Alvinc, Aranyos). Naturally this does not mean that salt-tax was collected only in these places, but it shows that they lay along roads, where salt was transported. In case of tax-collecting places we can observe that the tax was also collected in centres of traffic (Győr, Kompolt, Bertény, Poroszló, Hetes, according to a false charter, between the Iklód and Lompért), and in places, where market tax was also collected (Esztergom, Buda, Gölnicbánya, Putnok and according to a false charter, Pata). In case of market tax a hundredth value tax was levied on salt. In case of transport tax one block of salt or more was levied after each cart carrying salt. Tax was always collected in kind, which clearly shows the importance of salt in the Middle Ages. The hundredth value tax appearing in the case of salt tax based on the decimal system could have been the oldest value tax.

SEBŐK FERENC

AZ ERDÉLYI VAJDÁK HONVÉDELMI SZEREPE

A JAGELLÓ-KORBAN

Az erdélyi vajdaság a középkori Magyarország támadásoknak talán leginkább kitett területe volt. Az Árpád-korban ezt az országrészt érték elsősorban a keletről fenyegető nomád népek támadásai, majd az Anjou-kor viszonylag békésebb időszaka után a déli irányból jelentkező török betörések is gyakran érintették ezt az országrészt. Mindezek fényében természetes dolognak tekinthetjük, hogy a minenkori erdélyi vajda egyik legfontosabb feladata Erdély, és rajta keresztül Magyarország keleti területei védelmének megszervezése és irányítása. A 15. század közepén Hunyadi János, a legendás híru hadvezér példamutatóan oldotta meg feladatát, halála után azonban nem csökkent Erdély katonai fenyegetettsége. Mátyás király 1479-ben Báthori Istvánt nevezte ki erdélyi vajdává, aki már kinevezésének évében bizonyította rátermettségét a feladatra: az év októberében az Erdélyt pusztító Isza bég csapatait Kinizsi Pál temesi ispánnal, az alsó-magyarországi részek főkapitányával együttműködve tönkrevverte a kenyérmezei csatában.¹ Báthori, akinek tevékenysége már átvezet bennünket a Jagelló-korba, vaskézzel irányította a rábízott tartományt, ami nem ritkán önkényeskedésekben is megmutatkozott. Ismeretesek a korszak elejéről a székelyek panaszai a vajda és officialis-ainak túlkapásairól, amelyek végül elvezettek Báthori 1493-ban bekövetkező fölmentéséhez. Egyébként ebből az időszakból eredeztethető a székelyek engesztelhetetlen gyűlölete a Báthori család iránt, amely jó néhány évtizeddel később – persze sok szempontból megváltozott történelmi körülmények között -- elvezetett Báthori András székelyek általi meggyilkolásához.

¹ Pálosfalvi Tamás: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Bp. 2005. 152–162.

Báthori István már az 1490. évi királyválasztáskor ellenszenvvel viseltetett a későbbi II. Ulászló király iránt, aminek talán az lehetett a magyarázata, hogy jómaga az úgynevezett katonabárok közé tartozott, akik a határvédelemért voltak felelősek, és pontosan tisztában voltak a török veszély súlyosságával, ezért az ország élére hadvezetéshez értő uralkodót szerettek volna választani. Báthori a választási időszak első felében Ulászló öccsét, János Albert lengyel herceget támogatta, aki éppen 1490 tavaszán Moldva területén győzelmet aratott egy török sereg fölött.² A választás után maga is Ulászló oldalára állt, 1491-ben már Kinizsi oldalán harcolva foglalja vissza Veszprémet és Székesfehérvárt Miksa római király és trónkövetelő csapataitól.³ A vajdai méltóságról való leváltását viszont nem az új király Báthorival kapcsolatos ellenszenvének tulajdoníthatjuk, hanem a már említett súlyos visszaélésekkel, amelyeket Ulászló jobbnak látott mielőbb orvosolni, mielőtt még Báthori Erdélyben túlságosan is nagy hatalomra tenne szert. Érdeemes aláhúzni, hogy az állítólag gyengekezű, erélytelen király a nagyhatalmú Báthori vajda leváltását simán keresztülvitte,⁴ ami jelzi, hogy a királyi hatalom ekkor még megfelelő támogatásban részesült a főpapok és bárók részéről. Talán másoknak is szemet szúrt Báthori már-már kiskirályságra emlékeztető hatalomgyakorlása. Ami viszont vitathatatlan: Báthori erdélyi vajdasága idején a török nem mert komolyabb betöréssel próbálkozni.

A vajdai méltóságot Drágffy Bertalan és Losonczi László kapják, akik közül utóbbi 1494-ig, Drágffy viszont 1498-ig viseli a tisztséget. Drágffy Bertalan 1494-ben részt vett a király ellen lázadó Újlaki Lőrinc megleckéztetését célzó hadműveletekben is, az év decemberében Újlaki szerémségi várait hódoltatta a király részére.⁵ A vajda Erdély védelméből is tevékenyen kivette a részét, 1497 szeptemberében

² Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Bp. 1981. 47–48.

³ Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Bp. 1995. Ford.: Kulcsár Péter. 955–959.

⁴ Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban. Bp. 1988. 56.

⁵ Bonfini: id. mű 992–996.; Kubinyi András: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk.: Rácz István. Debrecen. 1988. 68.

mintegy 12 ezer emberrel Moldvába vonult, hogy katonai jelenlétével kikényszerítse a fegyverszünetet a Szucsván ostromló lengyelek és III. (Nagy) István moldvai vajda között.⁶

Az 1498. évi országgyűlés 22. törvénycikke név szerint felsorolja azokat a bárókat, akik jobbágyaik száma szerint tartoznak katonákat tartani az ország védelmére. A június 2-án véget érő országgyűlés dekrétuma még Drágffy Bertalant említi erdélyi vajdaként, nov. 14-én azonban már Szentgyörgyi Pétert találjuk a vajdai méltóságban, aki hivatalát 1510-ig töltötte be.

A Jagelló-kor 36 esztendeje alatt a törökkel többnyire békeállapot állott fenn, ez alól kivételt jelent az 1499–1503 között időszak, amikor az ország Velenccével szövetségben kisebb volumenű háborút vívott az oszmánokkal. Nagyobb hadműveletekbe egyik fél sem bonyolódott, de meg kell említenünk 1502 októberéből Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda és Somi Józsa temesi ispán, alsó-magyarországi főkapitány támadó föllépését, amelynek során a magyar hadak betörték Bulgária területére és felégették Kladovót, Vidint és Nikápoly külvárosait, majd Szarajevó felé vették az irányt, ahol egyesültek Corvin János csapataival.⁷ Az akció hordereje nem mérhető Hunyadi János korábbi sikereihez, annyit mindenesetre sikerült elérni, hogy a következő év februárjában a magyar király és a szultán megbízottai hét évre szóló békét kötöttek a status quo alapján, ami a későbbi fejlemények ismeretében föltétlenül a magyar fél számára volt kedvezőbb.

A magyar államvezetés a török kérdésben több ízben is megpróbálta alkalmazni a Zsigmond király idejében már jól bevált módszert, vagyis a magyar területekkel határos vajdaságokban megkísérelt magyarbarát vajdákat hatalomra segíteni a

⁶ Kubinyi András: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban. In: Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Szerk.: Zombori István. Bp. 2004. 135.

⁷ Szakály Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok. Szerk.: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11–57. (Az említett hadjáratra történt hivatkozás a 46. oldalon.)

török jelöltjével szemben. 1508 áprilisában Lulyay János szebeni királybíró és kamaragróf vezetésével magyar csapatok nyomultak be Havasalföldre Mihnea vajda trónra segítése érdekében. Hasonló föllépéssel korszakunk második felében is találkozhatunk.

1510 november 10-től 1526 novemberében történt királlyá választásáig Szapolyai János töltötte az erdélyi vajdai méltóságot. A vajda energikusan látott hozzá teendőinek ellátáshoz. 1513 nyarán seregei Bulgáriában pusztítottak, az év októberében a király a nagyszebeni megmozdulások elfojtására szólította föl, amelyek az adó jelentős megemelése miatt törtek ki.

1514 májusának elején Szapolyai seregei – minden bizonnyal előzetesen egyeztetett tervek alapján – Bulgária felé indultak. A Székely György vezette kereszt-sereg fölvonulása során bekövetkezett súlyos atrocitások odavezettek, hogy az eredetileg a török hadszíntérre vonuló parasztc csapatok a nemesség elleni fölkelésben törtek ki. Szapolyai a hírek hallatára június elején visszafordult Bulgáriából, a hónap végén elrendelte az erdélyi hadak mozgósítását a fölkelés leverése érdekében.⁸ Barlabássy Lénárt erdélyi alvajda Kolozsvárnál Lőrinc pap seregeit verte szét, míg Szapolyai Temesvár fölmentésére indult, ahol Báthori István temesi ispán, a korábbi erdélyi vajda unokaöccse védekezett Székely György csapatai ellenében. A vajda július 15-én szétoszlatta a parasztsereget, vezetőiket pedig elfogta. Székely Györgyöt állítólag Szapolyai egyik familiáris-a és rokona, Petrovics Péter taszította le a lováról.

A parasztháború leverésével a vajda népszerűsége tetőpontjára hágott, a nemesség – nem ok nélkül – megmentőjének tekintette. Szapolyai elérkezettnek látta az időt arra, hogy nagyra törő terveit megvalósítsa. Vitézségét bizonyítandó

⁸ Antonius Fekete Nagy–Victor Kenéz–Ladislaus Solymosi–Geisa Érszegi: *Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium AnnoMDXIV*. Bp. 1979. 133. (90. szám), 134. (92. szám), 135–136. (94. és 95. számok).

1515 áprilisában a Nándorfehérvár őrségét állandóan nyugtalanító török végvár, Zsarnó – ma Avala néven Belgrád része – elfoglalására indult Báthori István temesi ispán, valamint Török Imre és Paksy Mihály nándorfehérvári bánok társaságában. Az ostrom csúfos kudarccal végződött, a török fölmentő sereg szétverte a magyar csapatokat, akik összes hadiszereiket hátrahagyva voltak kénytelenek visszavonulni.⁹

A kudarc némiképpen megtépázta Szapolyai nimbuszát, de megtartotta erdélyi vajdai méltóságát, sőt II. Ulászló 1516-ban bekövetkezett halála után II. Lajos kiskorúsága miatt fölmerült a vajda esetleges kormányzóvá választásának lehetősége is, bár erre végül is nem került sor. Mindazonáltal az 1516. évi országgyűlés hozott egy – a későbbiek szempontjából – nagyjelentőségű határozatot. E szerint a Temesközt a temesi ispán, Erdélyt pedig az erdélyi vajda feladata megoltalmazni, az ország más részeinek védelmében mindketten csak végszükség esetében kötelesek részt venni.

1519 februárjában elhunyt Perényi Imre nádor, a nádorválasztáson Szapolyai is a jelöltek között szerepelt, végül azonban Báthori István szerezte meg a méltóságot. Az eredményt történeti irodalmunk Szapolyai kudarcaként szokta elkönyvelni,¹⁰ megjegyzem Szapolyai erdélyi vajdaként a nádorral vetekedő hatalmat és jelentős katonai erőt tartott a kezében, így nem csodálkozhatunk azon, ha nem ambicionálta különösebben a nádori méltóság megszerzését. Az év nyarán a vajda fegyveres erővel volt kénytelen leverni az elégedetlenkedő székelyek lázadását. A hadműveletek során Szapolyai személyes bátorságának is tanújelét adta, amikor lovasait megelőzve csapott össze a felkelőkkel, aminek könnyen rossz vége is lehetett volna.

1521 májusában Szülejmán szultán megindította csapatait Magyarország ellen. A hadicélokát illetően nem volt teljes egyetértés a török hadvezetésben, de

⁹ Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Id. mű 156–157.

¹⁰ Kulcsár Péter: A Jagelló-kor. Id. mű 164.

végül úgy döntöttek, hogy a végvidék legfontosabb erődtényezőit, Szabács, Zimony és Nándorfehérvár kézbe vételét fogják megvalósítani. Szapolyai az erdélyi csapatok élén Futaknál állomásozott, készen arra, hogy a királyi sereg megjelenés esetén ő is Nándorfehérvár fölmentésére induljon. A magyar fősereg azonban itt nem részletezhető mozgósítási nehézségek és hadvezetésbeli megfontolások miatt óvakodott attól, hogy a török fősereggel megütközzön, és az ország még meglévő fegyveres erejét kitegye a teljes fölmorzsolódás veszélyének.¹¹ Szapolyai tehát a végveszély órájában, amint azt a törvény is előírta, Magyarország védelmében sorakoztatta föl erőit, az ostromlott várak fölmentésének elmaradása nem írható az ő számlájára.

1522-ben a vajda két ízben is támadólag lépett föl a törökkel szemben.¹² A nyár folyamán betört Havasalföldre, Grumazinál megverte a vajdaságot megszállva tartó Mehmed szilisztiai béget, majd Nikápolyt és Sistovot ostromolta. Radu személyében magyarbarát vajdát ültetett a trónra, aki azonban Gherghita-nál és Slatinánál vereséget szenvedett a török csapatoktól és ismét Erdélybe menekült. Szapolyai október 15-én ismét benyomult Havaselvére, a rucari és dridui csatákban legyőzte a törököket és novemberben már ismét Radu volt a havasalföldi vajda. Igaz, uralmát a következő év április 25-én a törökök ismét megdöntötték, és Radu újra Magyarországra menekült.

Szapolyai vajda tehát az aktív és passzív védekezés eszköztárát alkalmazva sikeresen akadályozta meg tartományának török általi előzölését, e mellett kiváló kémhálózatot is fönntartott a Balkánon, így a török tervekről általában megbízható ismeretei voltak. Az oszmánok persze – amint arról II. Lajos egyik leveléből is érte-

¹¹ Ferenc Sebők: The Outline of the Turkish–Hungarian War between 1520–1526. In: *Chronica. Annual of the Institute of History*. University of Szeged. 57–63.

¹² Kubinyi András: A mohácsi csata és előzményei. In: *Mohács*. Szerk.: B. Szabó János. Bp. 2006. 360. (A tanulmány korábban megjelent a Századok 1981. évfolyamában 66–107.)

sülhetünk¹³ – hamis információkat is terjesztettek valós szándékaik leplezésére. A kémek a Magyarország megtámadásának szándékáról szóló hírek mellett olyan értesüléseket is szereztek, amelyek szerint török Erdély, vagy Szlavónia ellen készülődik, s ezekből nehéz volt a valós szándékokat kikövetkeztetni. Sőt a törökök 1526-ban már olyan híreket is terjesztettek, melyek szerint Szapolyai vajda valójában velük tart, és nem szándékozik részt venni a török elleni döntő összecsapásban.¹⁴ Részben ezzel is magyarázható, hogy a magyar csapatok összpontosítása előtt 1521-ben és 1526-ban is komoly akadályok tornyosultak.

Az 1526-ban bekövetkezett török támadás elhárítására az a terv is fölmerült, hogy Szapolyai a havasalföldi vajdával karöltve támadja oldalba a fölvonuló ellenséget, de a szultán még időben túszoikat kényszerített ki a havasalföldi vajdából, így ez az elképzelés kútba esett. Szapolyai ellentétes értelmű parancsokat kapott a királytól, egyik parancs az eredeti támadási tervet tartalmazta, a másik pedig a királyi sereggel való egyesülésre szólította föl. Mire a vajda össze tudta gyűjteni az erdélyi csapatokat, akiknek ugyanúgy meg kellett várniuk az aratás befejezését, mint a magyarországiaknak, már késő volt. Az erdélyiek augusztus 15-én indultak meg Tordáról, és 29-én Szeged térségéig jutottak. A kettős királyválasztás utáni Habsburg propaganda nyomán terjedt el az a nézet, hogy a vajda szándékosan maradt távol a csatából, hogy később magát királlyá választathassa. Ezt az álláspontot megítélésem szerint két tényező teszi elfogadhatatlanná. Az egyik az, hogy ha fel is tételezzük, hogy a vajda szánt szándékkal a királyi sereg vereségére játszott, akkor sem lehetett biztos abban, hogy II. Lajos király el fog esni a csatában, márpedig ha a király élve maradt volna, szóba sem jöhetett volna a vajda királlyá választása. A második tényező ennél sokkal plasztikusabban cáfolja a vajdával kapcsolatos vádat: ugyanis ő maga kéri a

¹³ Acta Tomiciana. Epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae ... Sigismundi I. regis Poloniae. (1507–1548.) I–XII. Posen, 1852–1906. (Az említett levél: VI. 28–30 (26. szám.)

¹⁴ Antonio Burgio pápai követ levele Jacopo Sadoletto pápai titkárnak, Buda, 1526. jún. 13. In: Mohács. Szerk.: B. Szabó János. Id mű 55–57.

királyt, hogy az erdélyi hadak beérkezése előtt semmilyen körülmények között ne vállalják a csatát.¹⁵ Ez világosan mutatja, hogy Szapolyai oda akart érni az ütközetbe, csak a körülmények következtében erre már nem kerülhetett sor.

A mohácsi csata után Szapolyai nem ütközött meg a szultánnal, hanem csapataival a Tisza mögött foglalt állást. Véleményem szerint ez katonailag teljesen indokolt volt. Az erdélyi csapatoknak önállóan semmi esélyük sem lett volna a török főerőkkel a győzelem reményében megmérkőzni. A vajda tehát azt tette, amit az erőviszonyok lehetővé tettek: csapatai bele-belekaptak a portyázó, élelemszerző török egységekbe, de fő feladatuk a Tiszántúl és Erdély – immáron a megmaradt ország -- biztosítása volt. Ez a helyzet már sok tekintetben előrevetítette az elkövetkező évek, évtizedek politikai és katonai helyzetét.

Összegzésképpen elmondható, hogy a Jagelló-kori erdélyi vajdák tartományuk sikeres védelme mellett erejükhöz mérten -- helyenként azon fölül is -- kivették részüket az ország külső ellenségtől való megoltalmazásából, esetenként pedig a belső rend helyreállításából is. Szapolyai János az ország függetlenségének elvesztéséért nem tehető felelőssé, legalább is nem nagyobb mértékben, mint az ország egyéb vezetői.

FERENC SEBŐK

The Role of Transylvanian Voivodes in the Defence of Hungary in the Jagello Age (1490–1526)

This study sets out to analyse the contribution of Transylvanian voivodes to the anti-Turkish war effort of Hungary at the end of the Middle Ages. The voivodes had considerable power at their disposal, because Transylvania was perhaps the most exposed part of the Hungarian kingdom to foreign invasion throughout the medieval period. The

¹⁵ Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szülejmán török császár mohácsi ütközetéről, 1527. In: Mohács. Szerk.: B. Szabó János. Id. mű 144.

distance from the centre of the kingdom made it necessary for the voivodes to be able to act independently before the king was informed about the impending danger. Therefore, as in other periods of the history of medieval Hungary, voivodes in the Jagello age can be regarded as the king's equivalent in Transylvania. As their role was predominantly military in its nature, they actively participated in the defence of the realm, no matter what part of it came under Turkish attack. In the above mentioned period the role of voivode János Szapolyai (1510–1526) must be stressed, who found himself in the crossfire of criticism because he failed to turn up in the battle of Mohács, and some contemporaries as well as historians of later times accused him of secretly plotting with the Turks to bring about the king's downfall. However, an objective analysis of the situation reveals him to have been innocent of this crime. Szapolyai as voivode of Transylvania cannot be regarded as a conspirator against King Louis II; he did not reach the battlefield of Mohács because of the great distance, the mistakes of the Hungarian high command and Turkish diversion.

UJSZÁSZI RÓBERT

PÉNZVERÉSI PROBLÉMÁK I. ULÁSZLÓ KORÁBÓL (NÉHÁNY ISMERETLEN VERDEJEGYŰ DENÁR)

I. Ulászló (1440-1444) uralkodása a későközépkori magyar pénzverés egyik leghomályosabb korszaka. Ulászló pénzverésének rekonstruálását számos tényező komoly mértékben megnehezíti. Az ország nyugati és északi vidékeinek nagy része Erzsébet királyné, illetve fia V. László kezén volt számos verdével együtt. Emellett állandó nehézségeket okozott az egyre erősödő török portyázások sora is, melyek miatt több új, szükség jellegű pénzverdét állítottak fel. Ezekben a támadó hadviseléshez ekkor szükséges inflációs pénzverés indult meg. Valamint feltűnt egy eddig ismeretlen jelenség is, a magánpénzverés.

Jelen dolgozat négy, eddig ismeretlen verdejegyű I. Ulászló denárt mutat be rövid – verdejegy – feloldási kísérletekkel együtt.¹

Az első ismerttetendő darab a H 605 (CNH 141, ÉH 470, P 141)² típushoz tartozik. Verdejegye G – B, körirata előoldalán (címeres oldal) + REGIS...AGARI...; hátoldalán (sással díszített oldal) MONET...ABIS... Súly 1,02 g, átmérője 17-18 mm, anyaga a típusnál megszokott ezüsthártyás réz (1. kép). Ennek a típusnak a verését Pohl Artur 1442-re keltezte, elsősorban a faj verdejegyei alapján.³

¹ Mind a négy példány saját gyűjteményemben található.

² A rövidítések feloldása: H = Huszár, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Budapest – München 1979; CNH = Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae II. Vegyesházi királyok kora, Budapest 1907; ÉH = Unger Emil: Magyar Éremhatározó I. Budapest 1997; P = Pohl, Artur: Münzzeichen und Meisterzeichen auf Ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540. Budapest – Graz 1982.

³ Pohl Artur: I. Ulászló király pénzverése. NK, 1973-1974. 49-57. (a továbbiakban: Pohl 1974.) 55. (NK = Numizmatikai Közlöny)

Erre az időre már nagyjából kialakult a verdejegyek rendszere, amely az esetek többségében két betűből áll. A verdejegy első tagja általában a pénzverde nevének rövidítése, míg a második tag a kibocsátásért felelős hivatalnok (többnyire kamaraispán) nevének kezdőbetűje.

A G – B verdejegy⁴ ezen a típuson mindeddig ismeretlen volt. A G betű jelentése felettébb kérdéses. Ha végigtekintjük a magyar verdék sorát,⁵ a G betűhöz mindössze két verde társítható – ám mindkettő csak erősen feltételes módon – úgy mint Nagyvárad (Grosswardein formában), valamint Gyulafehérvár.⁶ A nagyváradi verde létét írott forrás igazolja.⁷ Várad így szóba jöhet, annak ellenére, hogy a G jegyet mindezzel nem azonosították Nagyváraddal. Gyulafehérvár esetében azonban még csak írott forrás sincs, egyáltalán a verde 15. századi működése is kétséges, inkább csak verdejegyek alapján következtethető. Bár Pohl feltételezi – alátámasztva némiképp a gyulafehérvári verde működését – hogy néhány püspök Ulászlótól

⁴ A G – B illetve a G előtagú jegyek Ulászló más pénztípusain: G – B (H 598), G – A (H 598, H 603), a G – S (H 603), G – I (H 609), illetve G – n (H 609; a fordított címeres típusú H 609/a fajnál n – G); valamint G – R (ÉH 469, ÉH 477); G – W (ÉH 475). Pohl első könyvében (Évszámnélküli magyar denárok és obulusok 1308-1502. Budapest 1972.) még G betűs veretek sorát közli, második munkájában (Münzzeichen und Meisterzeichen auf Ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540. Budapest – Graz 1982. (a továbbiakban Pohl 1982.) azonban a G betűs veretek első betűit rendre C-nek olvassa és az esetek többségében Kevének (Cuvin) oldja fel. (A kevei verde létét Pohl egy meglehetősen bizonytalan feltételezésre alapozza, mely szerint Újlaki Miklós erdélyi vajda de Kallis Gáspár nevű újlaki várparancsnoka és egyben kevei ispán, mint Miklós vajda kamaraispánja szerepel egy ízben. Pohl szerint ő veretett volna pénzeket Kevében. Erre ld. Pohl 1974. 54.) Ez azonban teljességgel elfogadhatatlan. (Egyébiránt így véli Huszár Lajos is, aki nem szerepeltette katalógusának verdéket bemutató részében sem a kevei verdét.) Ugyan a gótikus típusú G betű formája sokszor meglehetősen hasonlít a C-hez, de az esetek nagy részében mégis jól elkülöníthető. Magam is számos, kétségtelenül G betűs verettel találkoztam már Ulászló pénzei között.

⁵ A magyar verdék részletes listáját adja Csiky Emil: A magyar pénzek verdehelyei történelmünkben. Szeged 1987.

⁶ Ennek a két verdének az eddig azonosított jegyei azonban nem német, illetve magyar nevükből, hanem latin elnevezésükből származnak. Nagyvárad: V, Y (a 14. században és valószínűleg a 15. században is). Gyulafehérvár: I (Alba Iulia).

⁷ Báthory Tamás végrendeletéből kiderül, hogy bizonyos Hofnhegel, mint pénzek veretője (feltételezhetően kamaraispán) tartózkodott Váradon 1444. novemberében. Huszár Lajos: Hunyadi János pénzverése. NK, 1969-1970. 49.

pénzverési jogot kapott támogatásáért cserébe, de véleményem szerint ez nem igazolható egyértelműen.⁸ A G betűs denárok teljes biztonsággal egyik verdéhez sem köthetőek, bár inkább Gyulafehérvárt tartom valószínűbbnek. Nem segít az eligazodásban a verdejegy második betűje sem. Minthogy a kamara, vagy műhely neve nem világos, így a mesterjegy második fele sem oldható fel.

A következő darab a H 603/a (CNH 146A, ÉH 471, P144) fordított címeres altípushoz sorolható. Verdejegye I – fordított C, köriratából mindössze a koronás oldal feliratának töredéke olvasható kb. 6 óra irányban: ...MWL...⁹ Átmérője 16 mm, súlya 0,64 g, anyaga réz, koncentrikus veret (2. kép). Pohl a verdejegyek alapján és a csataji leletből való hiánya miatt 1442-1443-ra keltezte a típust, míg Huszár 1441-re.

A darab I – fordított C verdejegyével¹⁰ két verde hozható kapcsolatba, de szintén csak feltételes módon. Az egyik a már említett gyulafehérvári verde, a másik, pedig a pozsonyi.¹¹ Pozsonyban biztosan folyt pénzverés ebben az időben,¹² de nem Ulászló, hanem Erzsébet királyné irányítása alatt, V. László nevére.¹³ Erzsébet 1442.

⁸ A püspöki (tulajdonképpen magán) pénzverési jog elméletét Pohl mindössze a H 602-es típusú denár verdejegyeivel tudja alátámasztani. Veszprém, Pécs, Nagyvárád és Gyulafehérvár jegyeit azonosította ezen a fajon. (Pohl 1974. 55.)

⁹ Ez eltér a Huszár által megadott alaptípustól, melynek felirata +MONETA WLADISLAI, azonban ennek a fajnak, mint többnyire igen hanyagul vert inflációs típusnak számos rontott, módosult köriratú példánya ismeretes.

¹⁰ I verdejegyes Ulászló denárok: I – h, I – l, I – w, I – + (H 603); I – B (H 604); I – E, I – n (H 607); I – h (H 609) valamint I – A (P 143-15); I – E (P 145-12), I – h (P 145-30); I – R (P 147-16); illetve I – fektetett 9-eshez hasonló jegy (ÉH 471); I – h (ÉH 475). Az 1442 előtti típusok sorozatát lásd 15. jegyzet.

¹¹ Gyulafehérvár (Alba Iulia), illetve Pozsony (Istropolis).

¹² Egy 1430. június 23-ára keltezett privilégium megadja Pozsony számára a pénzverési jogot, ezen jog érvényesítése azonban csak néhány Zsigmond quaring verdejegye alapján mutatható ki. Pohl Artúr: Zsigmond király pénzverése. NK, 1967-1968. 55.

¹³ Erzsébet L – P (Ladislau – Posonium) jeggyel veretett pénzeket Pozsonyban 1441-1442 folyamán. Pohl Artúr: Erzsébet királyné L-betűs verdejegyű pénzei. NK, 1965-1966. 49-53. (A továbbiakban: Pohl 1966.) Több pénzverési rendelete is fennmaradt, kollektív jegyrendszert vezetett be a pénzek iránti bizalom megerősítésére. Gyöngyössi Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. Budapest 2003. 32-33. Való-

december 17-én bekövetkezett haláláig azonban a város nem ismerte el Ulászlót királynak. A szlovák szakirodalom általában elfogadja Ulászló I betűs típusainak pozsonyi veretését, azonban nem számol az I verdejegyet viselő fajok időrendjével.¹⁴ Ulászló több olyan korai verete is visel I előtagú verdejegyet, melyek nagy biztonsággal keltezhetőek az Erzsébet halála előtti időszakra. Vagyis már Pozsony hódolása előtt is készültek I jegyű darabok, de más verdében.¹⁵ Ebből kifolyólag kijelenthető, hogy Ulászló I verdejegyű pénzei biztosan nem pozsonyiak. Így csak Gyulafehérvár marad, de erősen kérdésesen. A jegy második betűjének feloldása – ahogyan az előző esetben – itt is reménytelen.

Mínthogy H 603/a fordított címeres típusról van szó, felmerül egy további kérdés is. Lehet-e esetlegesen a verdejegy is fordított?¹⁶ C – I verdejegyű alaptípusa (H 603) nem ismert, ilyen jegy Ulászló más pénzein sem fordul elő. Jogosan merül fel a kérdés: tekinthetőek-e a fordított címeres típusok önálló fajoknak, vagy csak az alaptípusok téves vereteiről beszélhetünk?¹⁷

színűleg a magyar típusokhoz hasonlóan posthumusz tovább verte férje (I. Albert) bécsi típusú denárait is. Pohl, Artur: Die Grenzlandprägung. Graz 1972. 51. Erzsébet nagyobb verdejegyekkel (a H 595 – 596-hoz hasonlatosan) bizonyíthatóan szintén tovább verette férje magyar vereteit is 1440 első hónapjaiban. Ld. Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. III. Albert és Erzsébet. NK, 1941. 46.; valamint Huszár Lajos: Giskra pénzverése. NK, 1963-1964. 51-58. Igaz ugyan, hogy a pozsonyi vár Ulászló kezén volt, de ott aligha folyt az ő nevére pénzverés.

¹⁴ Például Trenčan, Ludovit: Pénzverés Pozsonyban. Az Érem, 1989/1. 11-15.

¹⁵ Ilyenek például: H 598 (1440-1441) I – €; I – h (H 598/a típuson is), I – K; H 602 (1440-1441) I – h; H 605 (1442) I – R; valamint I – K (P 135 csataji lelet)

¹⁶ Vagyis nem I – fordított C, hanem C – I. Pohl 1974. 56. szerint létezik Ulászló H 597-es típusú aranyforintjának I – C verdejegyű változata (F 1 – 4), amely merész feltevése szerint szebeni veret lenne – Iacobus – Christophorus feloldásban. (Pohl, Artur: Ungarische Goldgulden des Mittelalters 1325-1540. Graz 1974.) Ulászló uralkodása alatt ez az egy aranyforint típus készült, ennek azonban van h – I jegyű típusa, amely egyértelműen szebeni. Az Éremhatározó szerint ugyanakkor ennek a típusnak (ÉH 466) nem létezik I – C jegyű változata, van viszont I – G verdejegyű darabja. Ezek szerint ebben az esetben újra Pohl hibás olvasatával számolhatunk.

¹⁷ A válaszadás szétfeszítené jelen dolgozat kereteit, mindenesetre annyit megjegyeznék, hogy a fordított címeres variációt felmutató típusoknál (H 603, H 607, H 609) számos olyan verdejegy fordul elő, melyek az alaptípusoknál nem jelennek meg sem a fordított típuson látható

Az újabb ismertetendő darab a H 607-es típushoz tartozik (CNH 145A; ÉH 472; P 145). Verdejegy P – ¥. Az érem körirata a félrevert éremkép és a deformált lapka miatt nem olvasható sem az elő- sem a hátoldalon, de az azonosításhoz és a verdejegy helyes olvasatához nem férhet kétség. Súlya 0,55 g, átmérője 13-15 mm, anyaga réz (3. kép). A típus jól datálható, 1443 folyamán készült.

P előtaggal kapcsolatosan két város neve merül fel, Pozsony, illetve Pécs. Minthogy a P betű – hasonlóan az előbbieken tárgyalt H 603/a I – fordított C verdejegyű típushoz – Ulászló korai veretein gyakran előfordul, a pozsonyi veretés lehetőségét ennél a verdejegynél is el kell hogy vessük.¹⁸ Pécssett ugyanakkor feltételezhetően folyt ekkoriban Ulászló nevére pénzverés. A pécsi verde léte azonban írásos forrásokkal nem igazolható ebben az időben, működésére csak közvetett információkból következtethetünk.¹⁹ A verdehely kérdése ugyan továbbra sem biztos, bár erősen valószínűsíthető Pécs. Az ¥ jel feloldása is kérdéses.²⁰ Ez a jel

alakban, sem pedig felcserélve. Ezek között a jegyek között nincs tükörveretes betű, vagyis nem a teljes verető fordított megvésésével készültek. Feltűnő, hogy sok közöttük az A elsőjegyű darab, melyeket Pohl Alsólendvához köt. (Pohl Artur: Az alsólendvai Bánfi-család pénzverése a 15. században. NK, 1971-1972. 71-72.) Habár a lendvai verde tevékenységi köre igencsak kérdéses, minthogy Lendvai Pál csak bécsi denárok veretésére kapott engedélyt. Huszár katalógusának verdehelyei között nem is számol a lendvai verde létével. Esetlegesen felmerülhet az ekkor megjelenő, egy pajzsban egyesített címer használatának bizonytalansága is mint ok. Soós Ferenc: A magyar fémpénzek feliratai és címei. Budapest 1998. 38-39.

¹⁸ P első jeggyel ismert verdejegyek: P – B (H 598), P – n (H 598), P – R (H 598), P – S (H 598), P – W (H 598), P – * (H 598), P – A (H 603), P – C (H 603), P – P (H 606), P – p* (H 603); valamint P – O (P 140-4), P – I (P 143-10).

¹⁹ Albeni Henrik (1421-1444) valószínűleg megkapta a fentebb már említett magánpénzverési jogot, melynek gyakorlására a P verdejegyű darabok magas számából következtethetünk, ami a verde nagy fokú aktivitását sejteti. Ulászló minden denárfaján megjelenik a P mint verdejegy, de a korábbi és későbbi időszakokból csak elvétve ismert P jegyű darab (Pohl 1974. 55.). Ugyanakkor feltételezhető, hogy a pécsi verde még Mátyás alatt is működött, de már más – a város latin nevéből (Quinqueecclesiae) származó – jegyet használva. Pohl táblázatának megjegyzése szerint erre utal a H 699-en felbukkanó Q – n (P 199 – 11), illetve Q – S (P 199 – 10) jegy.

²⁰ Esetlegesen kamaraispánként szóba jöhet Cristoforus Ytalicus személye, ám ő éppen 1443-ban Segesváron töltött be kamaraispáni hivatalt. Horváth Tibor– Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. NK, 1955-1956. 28. Pécsi kamaraispán nem ismert a 15. századból.

ugyanakkor nem szerepel más pénzeken sem, ebben a korban ismeretlen.²¹ Kamaraispán nem rendelhető hozzá.

Egy másik típusú denáron (H 598) már megjelent a P – Y (áthúzás nélkül) verdejegy, de ennek olvasata mindeddig kérdéses volt. Kőszegi Tivadar úgy véli: „Szerintem ez verőtőhiba. Ennek a denárnak a nagy P-vel kezdődő darabja ismert, a jelen darab tehát feltételezhetően egy fordított N félrevéselt darabja.”²² A most bemutatott darab azonban egyértelműen bizonyítja a P-Y verdejegy létét a H 598-as típuson is.

Végül az utolsó ismertetésre kerülő darab szintén a H 607-es típushoz tartozik (CNH 145A; ÉH 472; P 145). Verdejegye h-T, körirata előoldalán (magyar címeres oldal) M WLADISLAI DEI, hátoldalán (litván címer)+...EC (Et Cetera). Átmérője 15 mm, súlya 0,42 g, anyaga réz. (4. kép)

A verdejegy első betűje jól olvashatóan h betű, és így egyértelműen Nagyszebenhez köthető.²³ Szeben 1441. szeptember 28-ig a gyermek Lászlót ismerte el uralkodónak, nevére pénzt is vertek Antonius Trautheberger (h – T) és Nikolaus Pfeffersach (h – PRF) jegyeivel.²⁴ Ekkor azonban a készülődő török támadás hírére a szebeni polgárok Hunyadihoz fordultak, így végül Ulászló hívei lettek. Az Erzsébet-párti Trautheberger polgármestert leváltva az Ulászlóhoz hű Jakabot választot-

²¹ Szerb, illetve cirill betűkhöz hasonlatos. Esetlegesen lehet ligatúra is, mint a szlavónok PRO szavának rövidítését jelző áthúzott P betű.

²² Kőszegi Tivadar: Verőtő-variációk, ismeretlen verdejegyek és hibridek VIII. Éremtani Lapok 67. (2001. június) 3-5. Előkerült a Moneta Nova I. árverésén (192. tétel).

²³ Német nevén Hermannstadt. Rádóczy Gyula: Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. Az Érem, 1987/2. 7-15.

²⁴ A H 643 típus Nagyszebenhez verdejegyei: h – PRF (monogram) jeggyel (Hermannstadt – Pfeffersack), h – T (Hermannstadt – Trautheberger), L – h (Ladislau – Hermannstadt; frank verdejegyrendszer szerinti jegy), és L – T (Ladislau – Trautheberger). Pohl szerint utóbbi is szebeni veret, de ez nem egyértelmű (Pohl 1982.; valamint Pohl 1966. 52.)

ták vezetőjükké.²⁵ A jegyek alapján mindaddig úgy tűnt, hogy a szebeni verde 1442 elején beszüntette működését egészen a H 609-es típus 1444 tavaszán megindult veretéséig. A most előkerült darab azonban bizonyítja, hogy a verde 1443 folyamán, 1444 legelején is dolgozhatott. A h – T jegy feloldásánál elfogadhatónak tartom Pohl megoldását, még akkor is, ha Trauthebergert 1441 végén leváltották. Ugyanis a H 609-en újra feltűnik az egykor szintén Lászlóhoz hű Pfeffersach h – PRF jegye is.²⁶ Így már könnyen elképzelhető Trautheberger újabb kamaraispánsága is.²⁷

Végezetül úgy gondolom, érdemes egy eddig méltatlanul figyelmen kívül hagyott (bár már régen publikált) verdejegyre felhívnom a figyelmet. Weszerle József katalógusában²⁸ bemutat egy H 609-es típusú denárt, melynek verdejegye, a fordított S – n* elkerülte a katalógusírók figyelmét. Valószínűleg segesvári veret, melynek egyébként S – n jegye ismert.

A fent leírt verdejegyek ugyan csak apró adalékokkal szolgálhatnak a kor pénzverésének értékeléséhez, mégis jól körvonalazzák az egyik legfontosabb gazdasági tevékenység – a pénzverés – történetét. A bemutatott néhány darab jó példát szolgáltat arra, milyen fontos is a gyakorlati éremtan a középkori magyar numizmatikában és hogy mennyire jelentősek is a pénzek mint történeti dokumentumok.

²⁵ Valószínűleg már 1441 végén megindulhatott pénzverés Szebenben, méghozzá a H 598-as típus veretésével h – I (Hermannstadt – Iacobus) jeggyel. Erre lásd: Pohl 1974. 54.; Pohl 1966. 51.

²⁶ Néhány év elteltével már minden bizonnyal nem tartották számon korábbi szereplésüket és pártállásukat. Trautheberger leváltása egyébként sem elégedetlenségből, hanem védelmi okokból történhetett 1441 végén.

²⁷ Pozíciójának visszanyerését jól jelzi, hogy 1446. február 12-én már újra mint polgármestert említik. (Egészen 1456-ig megtartotta posztját). Gündisch, Gustav: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. V. 1438-1457. Köln-Wien 1975. 164. No.: 2529.

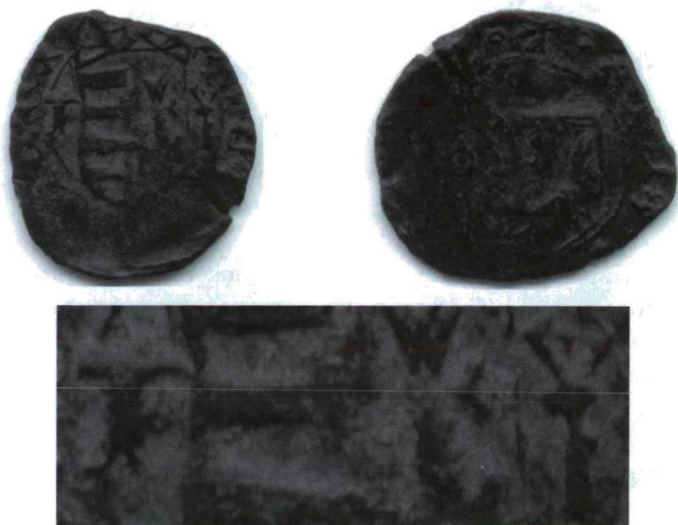
²⁸ Weszerle József: Weszerle József hátrahagyott érmészeti táblái. Budapest 1911. Vegyes-házi királyok kora, VII. tábla, 14.

1. kép: H 605 G – B

2. kép: H 603/a I – fordított C

3. kép: H 607 P – ¥

4. kép: H 607 h – T

RÓBERT UJSZÁSZI

Coinage problems in the age of Ulászló I.

(Some denars with unknown mintmarks)

In this work, the author presents four denars with unknown mintmarks connecting to Ulászló I. The author expounds the main standpoints concerning each types briefly, then he makes an attempt to identify the places of mints and the issuing officers. In the case of the H 605-typed denar, with G – B mintmark on it, he concludes to have been stamped in Nagyvárád or in Gyulafehérvár. He states that the H 603/a-typed denar with I – reverse C mintmark can't be from a Pozsony mint surely, but it is probably a Gyulafehérvár one. In the end he presents two pieces of the H 607-typed denar with unknown mintmarks. One of them is a P – ¥ marked, probably a Pécs stamp, while the other one is an h – T marked coin – in all probability, it is a stamp of the Nagyszeben Anton Trautheberger. While presenting the different types, the author tries to find an answer for any characteristic problems concerning the given coin-types.

KÓFALVI TAMÁS

A HITELESHELYEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

1. A hiteleshelyek szerepe és jelentősége

A hiteleshelyek¹ a magyarországi joggyakorlat sajátos és hosszú életű intézményei voltak. Kialakulásuk szoros összefüggésben állt a magyar írásbeliség elterjedésével, valamint a jogi eljárások ezzel párhuzamos átalakulásával. Tevékenységi körüket, mai fogalmaink szerint nehezen lehetne egyetlen mai hivatali szervével azonosítani. E speciálisan a magyar jogfejlődésből kinőtt intézmények ugyanis egyszerre végeztek a mai közjegyzők, nyomozók és ügyvédek feladataihoz is hasonló eljárásokat. A hivatali életben betöltött korabeli szerepüknek meghatározása kapcsán a szakirodalom általában a Nyugat-Európában kialakult és meghatározóvá vált közjegyzőséggel von párhuzamot.² Működésük alapját elsősorban az a presztízs jelentette, amelyet többek között a tagjaik által művelt írásbeliség, illetve az írás jogbiztosító szerepe³ teremtett számukra. A magánügyfelek és a hivatalos szervek részéről a hiteleshelyek kiadványai iránti bizalom

¹ Napjainkra számos hiteleshely működéséről, oklevéladó tevékenységéről olvasható hosszabb-rövidebb tanulmány, de egy, a részkutatásokra építő, modern szintézis elkészülte egyelőre még várat magára. Idegen nyelven ajánlható F. Eckhart: *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1914. 395-558., valamint Gy. Bónis: *Les places de foi publique et les archives des 'loci credibiles' en Hongrie*. In: *Archivum* 12. Paris, 1961. 87-104.

² A közjegyzőség magyarországi történetére, illetve a hiteleshelyekkel való kapcsolatukra nézve ld.: I. Barta: *Középkori közjegyzőségeink történetéhez*. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése harvanadik évfordulójának ünnepére*. Bp., 1938. 31-46.; J. Köblös: *Az egyházi közzepréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Bp., 1994. (a továbbiakban: Köblös, 1994.) 57-66.; Gy. Bónis: *A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán*. In: *Levéltári Közlemények* (a továbbiakban: LK), 1971. 103-113.

³ A perjognak az írásbeliséggel összefüggő átalakulására, az okleveles bizonyítás kialakulására ld.: A. Degré: *Az irat mint perbeli bizonyító eszköz fejlődése a feudális Magyarországon*. In: I. Kállay (szerk.): *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181-1981*. Bp., 1984. (Magyar Herald, Nr. 1. – ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai) (a továbbiakban: MH, 1984.) 279-293.; I. Hajnik: *A magyar bírósági szervezet és perjog az árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Bp., 1899. 341-377.

legfőbb zálogául az e szervek által birtokolt, a világi joggyakorlatban közhitelt érdemlő, működésük korai szakaszában megjelenő pecsét használata, vagyis a hiteleshelyek által kiadott okiratokra történt ráhelyezése szolgált.⁴ A hiteleshelyek kiadványai azonban csak a világi bíróságok előtt rendelkeztek jogerővel, az egyházi törvényszékek a hiteleshelyi pecsét autenticitását nem fogadták el.

2. A hiteleshelyek működésének időhatárai

Az első hiteleshelyek a 12. század utolsó harmadában kezdték meg működésüket Magyarországon.⁵ Ebben a folyamatban érthető módon a legjelentősebb székes- és társaskáptalanok játszottak úttörő szerepet.⁶ A 13. század elején a nagyobb székes- és társaskáptalanok⁷ is követték ezeket, a század közepétől pedig a kiemelkedő presztízsű, általában királyi alapítású monostorok kapcsolódtak be a hiteleshelyi feladatok ellátásába.⁸

A hiteleshelyek fejlődésének jelentős lendületet adott az 1231. évi 21. tc., amely az addig hivatalos eljárásokat végző poroszlók mellé egyházi személyt rendelt a visszaélések megakadályozása érdekében.⁹ A hiteleshelyek számának növekedésében Nagy Lajos király 1351. évi törvénye jelentett fordulópontot, ennek egyik rendelkezésével ugyanis a király felülvizsgáltatta a kisebb konventek

⁴ L. Solymosi: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. In: MH, 1984. 91-139.

⁵ A hiteleshelyi oklevéladás kezdeteire vonatkozóan ld.: I. Szentpétery: Magyar Oklevéltan. [Bp., 1930.] (a továbbiakban: Szentpétery, 1930.) 122-125.

⁶ Veszprém (1181), Székesfehérvár (1184)

⁷ Esztergom (1208), Győr (1210), Buda (1211), Várad (1215), Arad (1221), Nyitra (1224), Zágráb (1226)

⁸ A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdeteiről Solymosi László készített átfogó tanulmányt. L. Solymosi: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: I. Takács (szerk.): Mons Sacer 996-1996. Pannonhalma 1000 éve. I. köt. Pannonhalma, 1996. (a továbbiakban: MS) 481-498.

⁹ J. Beér – A. Csizmadia (szerk.): Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001-1949. Bp., 1966. 97.

pecséthasználati jogát.¹⁰ Erre azért volt szükség, mert egyes, hiteleshelyi feladatok is ellátó egyházi intézmények felett – elsősorban a magánkegyuraság alatt álló, illetve túlzottan kis létszámú konventekre kell itt gondolnunk – erős világi befolyás érvényesülhetett, ezáltal az itt keletkezett oklevelek tartalmával szemben is komoly kételyek merültek fel. A hiteleshelyek működésének történetében is jelentős mérföldkő volt az 1526-os mohácsi csatavesztés, de még inkább az ország 1541-ben bekövetkezett három részre szakadása jelentett éles cezúrát működésük középkori és a kora újkori időszaka között.¹¹ A Mohács előtti közigazgatási struktúrák felbomlása, illetve átalakulása, valamint az ország területén állandósuló fegyveres konfliktusok következtében a hiteleshelyek egy részének anyaga elpusztult, másik részüket pedig a török pusztításoktól védettebb területekre – legtöbbször más egyházi intézmények oltalma alá – menekítették.¹² Ha tehát valamely hiteleshely anyaga meg is maradt, a török uralom egész időszakára kiszakadt annak a területnek az életéből, ahol keletkezett, ennek következtében pedig szerves fejlődése megszakadt. Ezen iratanyagok, rendszertelen tárolásuk, nem megfelelő környezetben történt elhelyezésük és szinte folyamatos szállításuk következtében is erősen ki voltak téve az enyészetnek.¹³ A korban az egyik legnagyobb problémát talán a hiteleshelyek személyzetének elégtelensége okozta.¹⁴ Az általános létszámhiány¹⁵ és a kényszerűen megnövekedett működési terület miatti gondokat pedig csak tovább súlyosbította a közrend 16-17. század-

¹⁰ Erről bővebben ld.: Szentpétery, 1930. 214-215.

¹¹ A hiteleshelyek újkori történetének máig alapvető feldolgozását jelenti: L. Papp: A hiteleshelyek története és működése az újkorban. Bp., 1936. (a továbbiakban: Papp, 1936.)

¹² Természetesen ez sem ment mindig egyszerűen, amit jól példáz az egri káptalan 1596 és 1650 közötti kálváriája. Papp, 1936. 20-21.

¹³ A török hódoltság korát túlélő egyik legjelentősebb hiteleshelyi levéltár történetét dolgozta fel: L. B. Kumorovitz: A leleszi konvent országos levéltára. In: LK, 1932. 223-255.

¹⁴ Papp, 1936. 8-17. A hiteleshelyek 1526 utáni pusztulásának okaiként a következőket jelöli meg: 1. a fegyelem lanygulása a káptalanokban és a konventekben, 2. a protestantizmus elterjedése, 3. zavaros közállapotok, 4. a török jelenlét.

¹⁵ Vö. 1492/44. ill. 1552/41. tc.

ra jellemző zilált állapota. A hiteleshelyek működése, illetve iratanyaguk használata iránt a török kiűzését követően nőtt meg jelentősen az igény. A tulajdonjogok visszamenőleges igazolása során nagy értéket jelenthettek a hiteleshelyi levéltárak őrzetében fennmaradt oklevelek.¹⁶ A hiteleshelyeknek az ország közigazgatási újjászervezésében is jelentős szerep jutott. Mindezeknek köszönhetően a 17. század végétől a 18. század közepéig tartó időszakot a hiteleshelyi szervezet renovatio-ja¹⁷ jellemzi, sőt, szerepük – bár csak átmeneti – felértékelődése miatt talán még egy kérész életű utóvirágzásukról is beszélni lehet.¹⁸ Természetesen a hiteleshelyek jelentősége, szervezetük kiterjedtsége már árnyéka csupán a 14. századi fénykornak.¹⁹ A 18. század közepétől a jogi írásbeliség művelése egyre inkább a világi írástudók feladatává vált.²⁰ A hiteleshelyeknek az alsó szintű hivatali írásbeliségben betöltött szerepe, a vármegyéknek, a városoknak²¹ és a községeknek egyre terjedő íráshasználata következtében rohamosan vissza-

¹⁶ A hiteleshelyek ekkor munkájuk igen nagy részét a „neoacquistica pereknek” köszönhetik. A birtokjogok újbóli tisztázása során számtalan tiltakozás és eltűnt írásba foglalásra kaptak megbízást. A hiteleshelyek szerepének ismételt felértékelődésére ld. Papp, 1936. 41-42.

¹⁷ A nagyváradi káptalan például 1693-tól, a pécsi és a váci pedig 1700-tól kezdődően folytat ismét hiteleshelyi tevékenységet. A hiteleshelyek visszaállítása azonban, mivel a működéshez a szükséges anyagi háttérrel, illetve az azt biztosító birtokokat is újra a hiteleshelyi testület tagjainak rendelkezésére kellett bocsátani, nem minden esetben zajlott nehézség nélkül. A turóci, kapornaki, zalavári hiteleshelyek esetében ld. Papp, 1936. 26.

¹⁸ A hiteleshelyek működésének átfogó újrendezését III. Károly 1723. évi törvénye végezte el, a 39-44. § szerint.

¹⁹ Ez annak ellenére elmondható, hogy a 17-19. században új, a középkorban nem működött hiteleshelyek is keletkeztek, vagyis olyan egyházi testületek is megkapták a hiteleshelyi jogot, amelyek korábban nem rendelkeztek ilyennel. Eszerint például az 1647. évi törvény 57. cikkelyének 2. §-a (megerősíti: 1741/56. tc. 3. §) alapján a zenggi káptalan, az 1802. évi 15. törvény szerint pedig a beszercebányai káptalan (a turóci konvent helyett) kezdte meg hiteleshelyi működését.

²⁰ Ehhez igen nagy mértékben hozzájárult a protestáns és jezsuita oktatásnak fokozatos elterjedése, illetve az állam egyre jelentősebb szerepvállalása az oktatásban. A világi íráshasználat elterjedésének a hiteleshelyek működésére gyakorolt hatására jó példa, hogy a 17. századtól szinte szokássá vált, hogy az ügyfelek saját anyanyelvükön, még otthon megírták a bevallást, amit a hiteleshely azután szó szerint saját kiadványába másolt át, ezzel hitelesítve azt.

²¹ A városok irattermelésének fellendülésére ld.: B. Bak: Városi írásbeliség a XVIII. században. In: MH, 1984. 294-310.

rult.²² Ezt a folyamatot minden bizonnyal a reformált egyházak magyarországi megjelenése és elterjedése is gyorsította.²³ Mindezen tényezők együttes eredményeként a hiteleshelyek pusztán oklevélőrző, illetve az őrizetükben lévő anyagról másolatokat kiállító szervekké váltak. Önálló történetüket az 1874. évi 35. törvénnyel tekinthetjük lezártnak,²⁴ amelynek 214. §-a kimondta, hogy a hiteleshelyek az általuk őrzött oklevelekről hiteles másolatot készíthettek, új oklevelet azonban már nem adhattak ki. A hiteleshelyek tevékenysége államiságunk ezer éves történetének majd' hét évszázadát öleli fel, iratanyaguk tehát a magyar történelem tanulmányozásának egyik igen gazdag forrásbázisát jelenti.

3. A hiteleshelyek és kiadványaik száma

A középkori Magyarország területéről közel 80 egyházi testületről mutatható ki, hogy hosszabb-rövidebb ideig részt vett a közhitelű oklevéladásban. A középkor századaiból (1000-1526) fennmaradt okleveles anyag mintegy 30%-át teszik ki a káptalanok és a konventek által kiadott oklevelek, amelyek döntő többsége hiteleshelyi eljárás eredményeként készült. Ez az arány valószínűleg

²² A világi íráshasználat korai szakaszára ld.: A. Kubinyi: Írástudás és értelmiségi foglalkozásuk a Jagelló-korban. In: MH, 1984. 186-208.; I. Kállay: Magánhivatali írásbeliség. In: MH, 1984. 335-343.

²³ Ez a hatás valószínűleg nem közvetlenül nyilvánult meg, hiszen ha nem volt más lehetőség, akkor a nem katolikusok és a városi polgárok számára is kézenfekvő volt, hogy ügyekben a hiteleshelyekhez forduljanak. A protestantizmusnak a hiteleshelyekre gyakorolt szerepét elemzi: Papp, 1936. 11-14.

²⁴ A hiteleshelyek működésének elsorvadása már korábban megindult, az 1874/35-ös törvény tulajdonképpen csak a már kialakult helyzetet szentesítette. Papp László ennek bizonyítékául, a megfelelő protokollum-kötetek alapján a következő adatokat említi: „az esztergomi káptalan 1850-54-ig, tehát öt év alatt mindössze tíz hiteleshelyi oklevelet adott ki, ennek jó részét saját kanonokjai számára. [...] 1854-63-ig nem működött a hiteleshely, 1863-72-ig, tehát tíz év alatt tizenkét oklevelet állított ki, három kivételével szintén saját kanonokjainak. Nem különb a helyzet másutt sem. A zalavári konvent 1861 (újrakezdés) óta 1867-ig (vég), hét év alatt huszonekét oklevelet adott ki, ami aránylag szép forgalom.” Papp, 1936. 50. Összehasonlításképpen, a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti okleveleinek elektronikus adatbázisa alapján, az esztergomi káptalan 1350-54 között 59, 1363-72 között pedig 65 db oklevelet adott ki.

reprezentálja a tényleges oklevelezési gyakorlat arányait, amely szerint tehát a középkori Magyarország oklevéltermésének jelentős részét a hiteleshelyek adták.

A hiteleshelyi oklevéladás intenzitásáról a középkor századaiban elmondható, hogy a fennmaradt anyag arról tanúskodik, hogy a hiteleshelyek által kiadott oklevelek számának növekedése egyre lassúbb ütemben folyt. A lassulás elsősorban a káptalanok munkájában mutatkozik meg, míg a konventek esetében ez kisebb mértékű volt.

Ennek a tendenciának köszönhetően a 15. század második felétől a magyarországi konventek már több oklevelet adtak ki, mint a káptalanok, amelyek pedig általában nagyobb presztízzsel, műveltséggel és személyi állománnyal rendelkeztek. Erre a jelenségre talán az adhat magyarázatot, hogy a kanonokok kevésbé voltak rászorulva a hiteleshelyi munkából származó bevételekre, mint a konventek szerzetesei.

4. A hiteleshelyi munkavégzés színterei

A hiteleshelyek két nagy megbízói kör számára végezték tevékenységüket, s ennek alapján működésüknek is két fő színtere alakult ki.²⁵ Az egyik csoportot azok a magánügyfelek jelentették, akik különböző jogi természetű ügyeik (adásvétel, elzálogosítás, csere, végrendelkezés, ügyvédvállás, stb.) intézése végett keresték fel e szerveket, amelyektől azután, a megtörtént és saját maguk által bevallott jogügyletről, írásos, közhitelű bizonyítékot, oklevelet nyertek. Az ügyfelek bevallásait (fassio) leggyakrabban minden bizonnyal a templomban tehették meg, ám joggal feltételezhetjük, hogy az akár több tucat tanú meghallgatásával járó esetekben valahol szabad ég alatt került sor a megjelentek fogadására. A hiteleshelyek előtt a felek nemcsak személyesen, hanem meghatalmazott

²⁵ A hiteleshelyekhez forduló köréről ld. részletesebben: Szentpétery, 1930. 127-128.

képviselőik (procurator) útján is megjelenhettek. E képviselők számára külön ügyvédvalló oklevelet állíttattak ki, amely szólhatott egyetlen esetre, meghatározott időtartamra, vagy lehetett általános érvényű is.

A hiteleshelyekhez fordulók másik körét a jogélet hivatalos szervei²⁶ alkották, amelyek a perfolymatok konkrét szakaszai kapcsán, külön parancslevél (mandatum) révén bízták meg a hiteleshelyeket különféle eljárások (határjárás, birtokba iktatás, tudományvétel, oklevélátírás, stb.) elvégzésével, amelyek teljesítéséről azután a hiteleshelyek írásos jelentést (relatio) készítettek. Ezekben az esetekben a hiteleshely, általában egy világi megbízott mellé rendelte saját kiküldöttjét, akinek az volt a feladata, hogy a világi személy eljárásánál tanúként szerepeljen és az ügy jogi lépéseit a hiteleshelyhez visszatérve igazolja.²⁷ A hiteleshelyi tanúk kiválasztását valószínűleg több szempont együttesen határozta meg. Mivel a külső hiteleshelyi munka a káptalan, illetve a konvent közösségétől távol, ráadásul világi környezetben eltöltött napokat jelentett, ami a fegyelem és a liturgikus kötelezettségek megtartása szempontjából különösen a szerzetesek esetében jelentett komoly próbatételt, ezért minden bizonnyal csak a legmegbízhatóbb személyeket igyekeztek külső hiteleshelyi feladatok ellátására küldeni. Természetesen a már túlzottan idős, beteges emberek, lelki szilárdságuk ellenére sem voltak alkalmasak az ilyen munkák elvégzésére. Az érett kor azonban nemcsak azért volt fontos, hogy az illető a világi élet csábításainak könnyebben ellent tudjon állni, hanem azért is, mert az eljárások során, a feljegyzések készítéséhez nagy szükség volt a biztos fogalmazás- és írástudásra, továbbá a kiküldötteknek a jogi eljárás részleteivel is tisztában kellett lenniük. Mivel a káptalanok és a kon-

²⁶ A hiteleshelyeket gyakorlatilag a jogélet bármely hivatalos résztvevője (király, nádor, országbíró, vármegye, bán, stb.) felszólíthatta valamely jogcselekmény elvégzésére.

²⁷ A pécsi káptalan által végzett külső hiteleshelyi tevékenység mintaszerű elemzését ld. Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214-1353). Pécs, 1998. (a továbbiakban: Koszta, 1998.) 105-116.

ventek a hiteleshelyi feladatokat, mindenek előtt természetesen az oklevéladást, pénzért végezték, ezért a hiteleshelyi munkába való bekapcsolódásnak – különösen a szegényebb közösségek esetében – anyagi indokai is lehettek.²⁸ A gyakorlatban természetesen leginkább a munka mennyisége lehetett az, amely végül is meghatározta a hiteleshelyi kiküldöttek körét. Ha a káptalan vagy a konvent a nagy számú megbízást nem győzte minden szempontból megfelelő személyekkel teljesíteni, akkor valószínűleg olyanokat is bevont ezekbe az eljárásokba, akik nem mindenben feleltek meg az elvárásoknak. Ha a hiteleshelyek által elvégzendő külső eljárások mennyisége nem tette lehetővé, hogy minden esetben a hiteleshely egy tagja vegyen részt a munkában, akkor a káptalanok és a konventek a felügyeletük alá tartozó plébániák papságát is megbízhatták ilyen jellegű tevékenység ellátásával.²⁹ A nagyobb hiteleshelyek gyakorlatában még tanulók kiküldésével is találkozhatunk. Néhányszor előfordult, hogy a hiteleshelyek magánszemélyek kérésére végeztek külső eljárást, ezeknek az eseteknek azonban mindig jól meghatározható indoka volt. Legtöbbször a bevallást – általában végrendelkezést – tevő betegsége, ágyhoz kötöttsége adott okot hiteleshelyi tanú kihívására. Ugyancsak indokul szolgálhatott a hiteleshelyi ember kihívására, ha nők akartak bevallást tenni, mert az utazás veszélyei miatt ők sok esetben nem mertek elindulni a hiteleshelyhez.

A hiteleshelyek működési területe az egész ország területét lefedte. Mivel a külső eljárások során – az esetleges visszaélések megakadályozása érdekében –

²⁸ A középkori utazási viszonyokat és közbiztonságot figyelembe véve a külső hiteleshelyi munkavégzés igen fárasztó és cseppet sem biztonságos tevékenység volt, így azok az egyháziak, akik nem feltétlenül szorultak rá az ebből származó jövedelmekre – mert például jól jövedelmező stallumuk volt – igyekeztek kivonni magukat az ilyen jellegű megbízások alól. A káptalanokban az ilyen feladatok elvállalása leginkább a Köblös József által „szolgáló kánonoknak” nevezett egyszerű kánonokokra volt jellemző. Köblös, 1994. 79-80.

²⁹ A plébánosok kijelölése esetén nem volt szükségszerű, hogy az adott plébánia a hiteleshely joghatósága alá tartozzon. A pécsi káptalan gyakorlatában például inkább az volt a legfőbb szempont, hogy a plébánia az ügyben szereplő birtok közelében legyen. Koszta, 1998. 109.

általában több hiteleshelyet is megbíztak ugyanannak a munkának az elvégzésével, a hiteleshelyek hatókörei lényegében átfedést mutattak. Az eljáró hiteleshely kiválasztása során az alapelv az volt, hogy az ügyben érintett megyében lévő hiteleshelyet kellett bevonni az eljárásba, ám ettől gyakran eltértek, ha éppen a szomszédos megye valamelyik hiteleshelye közelebb volt. Négy hiteleshely (budai, székesfehérvári és boszniai káptalan, valamint a székesfehérvári johannita konvent) országos hatáskörrel rendelkezett, ám a hiteleshelyek eljárási területét, hatókörét leginkább a mindennapok gyakorlata alakította ki.

A hiteleshelyi eljárás lezárását – mind a külső, mind pedig a belső munka esetében – az oklevelek megfogalmazása és kiállítása jelentette. A bevallásokról, illetve a hiteleshelyen kívül elvégzett munkáról egyaránt feljegyzést készítettek. Ezen feljegyzések alapján készítették el azután az oklevelek fogalmazványát, majd pedig magát az oklevelet. A fogalmazáshoz mintákat, előre elkészített formulákat használtak fel, amelyeket külön könyvekben, formuláriumokban gyűjtöttek össze, vagy korábban kiadott oklevelekből emeletek át. Több típusoklevél is fennmaradt, amelyeket csak azért írtak, hogy az egyes ügytípusokhoz megfelelő szövegek rendelkezésre álljanak. A kész oklevelet a hiteleshelyi munkáért felelős személy, általában a lector, vagy helyettese a sublector átolvasta, ha szükséges volt kijavította. Az ellenőrzés megtörténtét a 15. századtól kezdve egyre gyakrabban az oklevél hátoldalán jelölték is. Az oklevelek nyelve a 19. század közepéig a latin volt. Az elszórtan felbukkanó vulgáris szavak mellett azonban a 16. századtól bizonyos részeket (pl. tanúvallomások) magyarul szövegeztek az oklevélbe. A 17. századtól kezdve, a felek által megfogalmazott oklevelek azonban akár a teljes contextust is magyarul tartalmazhatták. A hiteleshelyek számára az 1840. évi 6. tc. 6. §-a tette kötelezővé a magyar nyelvű oklevéladást, jóllehet a hiteleshelyek ekkor már alig működtek.

Az oklevelek kiadásának utolsó, talán legfontosabb mozzanata a hitelesítés volt. Ennek korai módja volt a chirographálás, amelyet azonban az újkorban már nem használtak. Ennek során az oklevelet egymás alá kétszer leírták, az ábécé első betűivel elválasztva, majd ezen betűkön keresztül kettévágták. Az egyik példány az oklevélnyerőhöz került, a másik (par) pedig a hiteleshelynél maradt. A legfontosabb megerősítő eszköz a pecsét volt, amelyet a custos, vagy helyettese, a subcustos őrzött. Ennek az oklevélre helyezése leggyakrabban függő vagy rányomott formában történt. A hiteleshelyek mindig egyoldalú pecsétet használtak. Néhol kétféle pecsétet is használtak egyidejűleg, a privilégiumok kiállításánál használatos nagyobbik pecsétet (*sigillum maius*) és az egyéb okleveleken alkalmazott kisebb pecsétet (*sigillum memoriale*). A pecsétkép általában a káptalan vagy a konvent védőszentjét, illetve jelképét ábrázolta. A hiteleshely pecsétje mellett több esetben a közösség vezetőjének, az apátnak vagy a prépostnak a pecsétje is az oklevélre került.

Az oklevélnyerőnek az oklevél kiállításáért és megpecsételéséért fizetnie kellett.³⁰ Az összeg elsősorban az oklevél jellegétől függött, vagyis hogy mennyire díszes alakban, választékos megfogalmazásban került kiállításra. Az oklevél kiállításáért fizetett összegből a lector és a notarius általában külön részt kapott. A hiteleshelyek az oklevelek szövegeit másolat formájában, vagy regisztrumkönyvbe másolva megőrizték, ezek alapján később átiratot adhattak ki az eredetiről. Az oklevélpéldányok őrzése a kezdeti időben általában a sekrestyében történt, az egyházi kincsekkel együtt. Később az oklevelek megnövekvő száma, gyakoribb használatuk miatt önálló helyiségben (pl. az íróhelyiségben) helyezték el azokat. A 17. századtól kezdve egyre gyakoribbá vált, hogy a felek előre elkészített fogalmazvánnyal jelentek meg a hiteleshely előtt, amely az így

³⁰ L. B. Kumorovitz: A leleszi konvent pecsételési- és oklevéltaxa-lajstromai. In: LK, 1929. 312-325.

benyújtott iratot bevezető és záró résszel látta el, s hiteleshelyi oklevélként adta vissza.

5. A hiteleshelyi oklevelek történeti értékei

A hiteleshelyek által kiadott oklevelek a történettudomány és más tudományok számára is fontos forrásul szolgálnak. Ezek az oklevelek különösen fontosak az egyháztörténeti kutatások számára. A hiteleshelyi oklevelekben szereplő egyháztörténeti adatokat két nagy csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok az információk kerülnek, amelyek magukra a hiteleshelyekre mint egyházi intézményre vonatkoznak. Ennek az adatcsoportnak a vizsgálata kapcsán azonban figyelembe kell venni azt, hogy a hiteleshelyek által kiállított oklevelek hivatalos jogi okmányok voltak, így tehát a hiteleshelyre mint egyházi intézményre vonatkozó közvetlen információk csak kis számban kerülhettek az oklevelek szövegeibe. Ami azonban ennek ellenére mégis megtalálható bennük, az az egyháztörténet számára annál értékesebb, az esetek többségében egyéb forrásokkal pótolhatatlan információ. Ilyen adatok kerülhettek az oklevélbe, ha az ügyben a hiteleshely maga is érintett volt valamilyen formában.³¹ Ez leginkább akkor fordulhatott elő, ha a jogügyletben a hiteleshely mint egyházi földesúr kapott szerepet. Az ilyen ügyekben kiadott oklevelek nagy mértékben hozzájárulhatnak a hiteleshelyi tevékenységet végző káptalanok és konventek birtokainak, szolgálónépeinek jobb megismeréséhez.

A hiteleshelyi okleveleknek egyik legjelentősebb egyháztörténeti értékük, hogy lehetővé teszik a hiteleshelyi munka szereplőinek megismerését, ezáltal

³¹ A hiteleshelyek, bár kifejezetten erre vonatkozó törvényi tilalomról nincs tudomásunk, a későbbi gyanúsítások megelőzése érdekében lehetőleg kerültek a saját ügyben történő oklevéladást. Szentpétery, 1930. 127.

pedig a hiteleshely létszámának megbecslését.³² Az oklevelek egy részének végén ugyanis, az oklevél hitelének erősítése érdekében a hiteleshelyi munkában részt vevő káptalani, illetve konventi tisztségviselőket is felsorolták. Erre mindenkélt a privilégiumok, vagyis az ünnepélyes formában kiállított, különösen fontos jogokat biztosító oklevelek esetében került sor.³³

A hiteleshelyi oklevelekbe a külső munkavégzésnek köszönhetően bekerült egyházi személyek az esetek többségében más forrásokban egyáltalán nem szerepelnek, ezért rájuk nézve a hiteleshelyi oklevelek jelentik a legfőbb és egyetlen forráshelyet. Megismerésük azért is fontos, mert ennek révén az általuk képviselt egyházi rétegekre vonatkozóan is fontos következtetésekre lehet jutni.³⁴

A hiteleshelyi oklevelek egyháztörténeti adatainak másik nagy csoportját jelentik azok az információk, amelyek a hiteleshely működési területének egyházi viszonyaira vonatkoznak. Ebben a csoportban elsőként azokat az eseteket kell megemlítenünk, amikor más egyházi intézmények keresték fel valamelyik hiteleshelyet, hogy ügyükről oklevelet adassanak ki, vagy saját oklevelüket írássák át. A hiteleshelyi oklevelekbe a hatósági megbízásból végzett tudományvételek, tanúk meghallgatása során, illetve a parancslevelek átírása révén is kerülhettek fontos egyháztörténeti adatok. Az egyházak kárára elkövetett hatalmaskodásokról készült beszámolók révén számos egyházi birtok gazdasága, népessége ismerhető meg.

³² A pécsi káptalan esetében ld.: Koszta, 1998. 110-111.

³³ Ezeknek a névsoroknak az elemzésére ld.: Zs. Hunyadi: A székesfehérvári johannita konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban. In: *Capitulum* I. 54-55.; T. Kőfalvi: A pécsváradi konvent hiteleshelyi tevékenysége az Árpád-korban (1254-1301). In: *Capitulum* I. 144-146.

³⁴ Ebből a szempontból leginkább a káptalanok világának tanulmányozása lehet eredményes, mivel a szerzetesség mobilitása és gazdasági jelentősége jóval kisebb, mint az egyházi közép- és felsőrétegeké, illetve a világi klerikusoké. A téma monografikus feldolgozását adja: Köblös, 1994. A pécsi káptalanra vonatkozó mintaszerű elemzés: T. Fedeles: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban 1354-1526. Pécs, 2005.

Sok esetben maguk az egyházi földesurak ellen folytattak a hiteleshelyek vizsgálatot, amely akkor érdekes különösen, ha a hatalmaskodások elkövetője és elszenvetője is valamelyik egyházi személy vagy közösség volt. A hiteleshelyi oklevelek az egyháztörténet mellett a helytörténet, a genealógia, a gazdaságtörténet, a nyelvtörténet és az anyagi kultúra története számára is értékes adatokat tartalmazhatnak.

TAMÁS KŐFALVI

The places of authentication in the medieval Hungary

The author presents a special Hungarian institution: the places of authentication from beginnings to 19th century. The places of authentication were one of the best important elements of the Hungarian lawsystem in the medieval ages. The issued charters by the places of authentication are precious sources of the Hungarian medieval ages.

KÖZÉPKORI GALAMBPOSTA MAGYARORSZÁGON?

A középkorban a hírközlés leggyorsabb módja a postagalamb-használat lehetett. Galambokat már az ókori sumérok és egyiptomiak is használtak üzenetszállításra. A galamb háziasítása időszámításunk előtt 3000 körül következett be. A házigalamb őse a szirti galamb (*Columba livia*) volt, ami a Közel-Keleten akár 250 km távolságba is elrepült naponta ivóvízért. A szirti galamb páratlan hazatalálási készségét felismerve állítólag már a föníciaiak és az egyiptomiak is galambot vittek magukkal a tengerre, hogy híreket küldjenek az otthoniaknak.¹ Mackrott és Szikora szerint az ő nyomukban haladva a görögök és a rómaiak is alkalmazni kezdték a galambpostát. A görög Taurosztész olimpiai győzelmét hírvivő galambbal üzent meg az otthonmaradottaknak. Mackrott szerint id. Plinius (i. sz. 23–79) azt írta, hogy Caesar korában az elutazó római polgárok galambokat vittek magukkal, melyekkel úticéljuk elérésekor az otthon hagyottakat értesítették. Varro (i. e. 116–27) és Columella (i. sz. I. sz.) hosszú fejezetet szentelt a mezőgazdaságról írott munkájában a galambtenyésztésnek, de nem említik a postai célzatú röptetést.² Szikora feltehetőnek tartotta, hogy a rómaiakkal kerültek a postagalambok a Kárpát-medencébe, és a szlávoktól a X. századból tudni véli, hogy előszeretettel küldtek postagalambokat, sőt a ruszok galambok lábára meggyújtott zsineget helyezve várostromra is használták az

¹ Heinrich Mackrott: Galambtenyésztés. Budapest 2004. 13. (a továbbiakban Mackrott); Meleg István (szerk.): A galamb és tenyésztése. I. Budapest 2001. 7.; Szikora András: Katonagalambok, hírvivő galambok. Budapest 1983. 10–20. (a továbbiakban Szikora)

² Mackrott 13.; Szikora 20–25.; Varro: A mezőgazdaságról. (ford., jegyz. Kun József) Budapest 1971. 395–401.; Caius Plinius Secundus: *Historia naturalis*... (ed. Carolus Mayhoff) Lipcse 1909. X. 52–53., 262–264. Plinius valóban írt a galambtartásról, de nem említette a posta-használatot. Columella: A mezőgazdaságról. (ford., jegyz. Hoffmann Zsuzsanna) Szeged 2005. 267–270. Logikus lenne a rómaiak fejlett infrastruktúráját ismerve feltételezni a postagalamb-hálózatukat is, de írott forrásaink ezt nem támasztják alá.

állatokat. A megijedt galambok berepültek a városba, elbújtak a zsúpfedeles, nádfe-
deles házak padlásán, és felgyújtották a várost.³ Ezen a történeten kívül nincsen más
beszámolónk a szlávok 'postagalambjairól'.

Az arabok ellenben bizonyosan kedvelték a postagalambokat, 1096-ban a
keresztesek állítólag valóságos postahálózatot találtak Palesztinában. A galambok
ilyen használatával valószínűleg csak a keresztes háborúk alatt ismerkedtek meg
először a keresztények, ezért csak II. András jeruzsálemi hadjárata után jelenhettek
meg nálunk is a postagalambok, de igazán fontossá csak a tatárjárást követő várépi-
tések során válhattak. (Szikora András szerint viszont már I. István és az országba
érkező hittérítők használtak hírvivő galambokat.)⁴ A korai magyar postagalambok
ellen figyelmeztető jel, hogy a középkori Európában kevés forrása maradt meg egy-
általán a galambtartásnak. Nürnberg városából ismerünk egy rendeletet 1299-ből,
ami tiltja a polgároknak a galambtartást, ez bizonyítja a helyiek galambászatát.⁵ Per-
sze ebből nem derül ki, hogy hírszállításra használták galambjaikat, vagy más okból
tartották őket? Mindenesetre ez a híradás igen késői, jócskán a keresztes háborúk
után bukkant fel. Tudunk Modena városának 1328-as tiltó rendeletéről is, ami sze-
rencsére már árulkodóbb. Itt a galambröptetésnek olyan szokása volt, hogy egy
galambrajt felengedtek a levegőbe, és ezekhez csatlakoztak más galambok. A dolog
érdekessége az volt, hogy nem mindegyik galamb tért haza, ezeket az idegen galam-

³ Mackrott 13.; Szikora 25–26. Mackrott szerint a római erődítmények tornyainak teteje szolgál-
hatott a galambok szállásául. Szikora úgy tudja, hogy a római légiók hordozható galambhá-
zakban szállították a galambokat.

⁴ Mackrott 13., 154.; Szikora 26–28.; Vajda Endre: A posta története. Budapest 1967. 16. Vajda
szerint az első galambposta csak a X–XI. századi Egyiptomban jelent meg. Állítja, hogy a
rómaiak csak igen korlátolt mértékben tudták hírvitelre használni a galambokat. Ld. uo. 33.
old. Feltehetően neki van igaza, a rómaiak nem használtak postagalambot. A török népek is
majd az araboktól tanulják el a galambpostát, és ők hozzák Európába. A keresztesek állító-
lag 1099-ben Jeruzsálem felé vonulva Kaiszareinál véletlenül találtak egy sólyom által el-
pusztított galambot üzenettel együtt, és így találkoztak először a galambpostával. Ld. Steven
Runciman: A keresztes hadjáratok története. Budapest 2002. 214.

⁵ Mackrott 13.

bokat minden esetben levágták. Fogadásokat is kötöttek a hazatérő galambokra, és ily módon a fogadásokkal vívták ki az előljáróság haragját, ami megtiltotta a galamb-röptetést.⁶ A galambok hírvitelre való használatáról még nem tudtak.

Köztudomású gondolat, hogy régen a körülzárt várakból a védők a legtöbb esetben csak galambokkal tudták ismertetni helyzetüket, így stratégiai fontosságúvá váltak a képzett postagalambok. A galambot meg kellett tanítani arra, hogy a feleresztést követően a leggyorsabban a magasba emelkedjen, hogy az ostromlók ne tudjanak rá lőni. Ugyanilyen fontos volt, hogy érkezéskor nagy magasságból szinte bukórepülésben (dugóhúzószerűen) érkezzen a galambdúcra, szintén, hogy elkerülje a lövéseket. A dúc mindig a vár belső, legjobban védett részén volt, a kirepülési folyosó pedig a leginkább megközelíthetetlen falszakasz irányába. Nem volt ritka, hogy az üzenetet rejtjelezték, és egyszerre 5-6 madarat indítottak útnak, hogy egy biztosan célba érjen. Emiatt azután háborúk idején igen nagyszámú madarat tartottak a várakban.⁷

A galambok repülési sebessége mára elérte rövidebb távon a 100-110 km/órás sebességet,⁸ de a XIX. századi nemesítést megelőzően is kb. 70-80 km-t tehettek meg akár több órán keresztül (terhelten) is. A postagalamb repülési iránya egyirányú, a kikelési helyére, a párjához, igyekszik vissza, pl. Budáról elszállíthatták a galambot Munkácsra, és onnan vissza tudott repülni Budára, de oda-vissza nem repkedett a madár. Ahhoz már Munkácsról kellett volna galambot vinni Budára.

Bálint Sándor szerint a galambposta intézményét a törökök honosították meg Magyarországon. A szegedi etnográfus úgy találta, hogy a galambposta első említése éppen Szeged 1552-es ostrománál bukkant fel Magyarországon, amikor is a körülzárt Héder béget Ali budai pasa galambpostával (és futár útján is) kitartásra

⁶Wendell Mitchell Levi: *The Pigeon*. 1963. 4., 33., 116.

⁷Szikora 29–30. A szerző a XIX. századi várharcok tanulságait vetítette vissza a középkorba.

⁸Mackrott 159.

biztatta.⁹ Ettől kezdve szerepelnek a galambok a szegediek életében, és a XIX. században a galamb vált az itteniek legnagyobb szenvedélyévé. A galamb hasznosításáról tudni kell, hogy nem csak hússal látta el a konyhát, trágyája is elsőrangú, sőt bőrcserzésre is hasznosítható volt, tollával párnát tömtek. A szegedi galambászok nem postagalambot neveltek galambjaikból, hanem minél magasabbra próbálták őket röptetni, és így versenyeztették őket.¹⁰

Vajon a török hódítás előtt is léteztek galambászok Szegeden? Az 1522-es adójegyzék nagyon részletes képet ad Szeged lakosairól, de nem találunk köztük egyetlen Galambost, Galambászt sem. Baglyost viszont kettőt is, egy Madarászt, illetve egy Sólyom és egy Pacsirta nevű egyénről is megemlékezett a jegyzék.¹¹ A közeli Szabadka területén 1525-ben készült részletes jobbágylistán is csupán egyetlen Galambost találunk.¹² Emiatt nem kételkedhetünk abban, hogy a galambok hírvitelre használatát csak a török honosította meg Szeged és Buda között.

Galambos személynév viszont sok megőrződött az ország különböző tája-in. A családnév szótár szerint először 1388-ban bukkant fel ez a személynév – Galambus [Péter], és 1526-ig összesen 18 Galambosról tud.¹³ Persze nem lehet

⁹ Bálint Sándor: A szegedi galambászat. Néprajzi Közlemények 1956. 26.

¹⁰ Uo. 26.; Mackrott 148–149. Ma is létezik még magassági galambreptetés külföldön.

¹¹ Reizner János: Szeged története. IV. Szeged 1900. 101., 114. Thomas Baglas, Benedictus Baglylvas; 102. Fabianus Madarasz; 104. Mathias Solom; 125. Paulus Pachyrta. Az adójegyzék utcánként összesítette a neveket, és innen tudjuk, hogy volt Szegeden külön Madarász utca is akkoriban (uo. 121. Plathea Madaraazs)

¹² Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. Történelmi Szemle 1995/3. 360. A mai Csantavér faluban (Szerbia) élt Johannes Galambos. Rajta kívül a lista sok Madarászról tud, de még Csókásról is.

¹³ Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Budapest 1993. 390. Több Galambos és egyetlen Galambas (Galambász?) névváltozatot sorol fel.; Ehhez képest a régebbi kiadású Benkó Lóránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. Budapest 1967. 1016. szerint már 1138-ban felbukkant a Glombudi (Galamb?) név, 1165 körül a golombos, 1316-ban a Galamb. A szó egyébként szláv eredetű, a magyarba egy közelebbiről meg nem határozható szláv nyelv régi *golōbъ* 'galamb' szava került át a X. sz. vége előtt golomb alakban. Úgy tűnik, hogy az ókortól a szelidség, tisztaság és szeretet jelképének tartották. Innen ered a 'galambom' kedveskedő jelző is.

sejteni, hogy ezek a Galambosok mi célból tartottak galambot (táplálkozás, hírvitel stb.), vagy hogy egyáltalán tényleg tartottak-e galambot? A Pacsirta, Verebes, Baglyos stb. családnevek nem feltétlenül tükrözik az illető szakmáját, lehet, hogy szimpla kedvtelésként tartott ilyen madarat, netán a madár egyik közismert jellemvonásáról kapta ragadványnévként a nevét. Jóllehet, hogy ezt a nevet az illető már csak örökölte, és semmi köze nem volt a madárhoz, vagy az általa megtestesített fogalomhoz. A galamb a középkorban a béke szimbóluma lehetett.¹⁴ Talán nem véletlen, hogy a Bibliában a Szentlélek ilyen formában szállt le Jézusra.

A földrajzi nevekben ennyire sem tükröződik a galambok fontossága. Településnévként *Galambóc* várát ismerjük,¹⁵ *Galambfalvát*¹⁶ és több *Galambok* helységet, köztük a legjelentősebb Zala megyében volt.¹⁷ Volt még Galambok település a szomszédos Somogy megyében,¹⁸ de a szlavón Körös vármegyében is.¹⁹ Az északi

¹⁴ Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. Budapest 1899. 94–95. Kálmán király I. törvénykönyvének bevezetőjében Szerafin érsek úgy jellemezte Kálmánt, mint „galambi szelidségű tisztaságú” király. Szó szerint: „... rex noster Colomanus, columbinae gratiae simplicitate, ...” Feltételezhetően nem pusztán szójáték volt a fenti eset.

¹⁵ DL 91355 1344. okt. 10. Esztergom? A magyar birtoklású galambóci vár első említése. Galambóc eredeti jelentése galamb út lehetett, ahogy Bolondóc legkorábbi írásmódja is Bolonduth volt. Ld. Reviczky Bertalan: A Vág-Újhelyi prépostság története. Trencsén 1897. 73. 1406. márc. 29.

¹⁶ DL 31382 1410. szept. 9. Galambfalvi Bálint egri kanonok levele. A személynév miatt valószínűsíteni kell egy Galambfalva nevű települést a XV. század elején.; Erdélyből ismerünk is *Galamb* ill. *Galambfalvát*. Ld. Jakó Zsigmond (szerk.): Erdélyi okmánytár. II. 413–414. Az 1332–1333-as pápai tizedjegyzékből tudjuk, hogy volt a telegdi főesperesség erdőhádi esperességében Galambfalva, illetve ugyanezen főesperességnek a marosi esperességében Galamb nevű falu.

¹⁷ Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. Budapest 1988. 492. *Galambok* helység 1231 óta ismert, 1265-ben *Golombuk Berchy* (Bérce), 1433/37-ben *Galambok velgye* néven ismerték. *Galambod* települést 1332-től ismerték Marosvásárhelytől északra.

¹⁸ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Budapest 1894. 606–607. (a továbbiakban Csánki) *Galambok* (1238. Kolombok, 1331. Golombuk, 1444. Galambok – Somogy vm.).

¹⁹ DL 106924 1362. nov. 9. Körös, DL 101749 1421. dec. 20. (1458-as átírás), DL 101746 1452. szept. 30. Az utóbbi két oklevél a császmái káptalan határozatait tartalmazza többek között a galamboki birtokrész ügyében.

Ung vármegyében létezett egy *Galambháza* település.²⁰ Ismerünk még egy beszédes nevű *Galambosparlaga* birtokot Szatmár megyében.²¹ Hasonlóan kietlen terület lehetett *Galambegre* is.²² 1224-ben Bodrog vármegyében, Csecstó környékén vezetett egy *Golombaya* nevű út.²³ Győr megyében *Galambsokoron* nevű szőlőbirtok is feküdt 1323-ban.²⁴ Két víznév is megőrizte a galamb nevet, ugyanis Ung megyében volt egy *Galamblazpathaka* nevű vízfolyás,²⁵ illetve Zala megyében *Galamboknyze*.²⁶ Ennyi középkori galambbal kapcsolatos helynevünk őrződött meg. Ezek a települések, területek vajon kimondottan a galambtartás miatt kapták a nevüket, vagy csupán a galambok nagyobb itteni előfordulása miatt? Elvégre a népesebb középkori települések képéhez ugyanúgy hozzátartozhatott a galamb, mint manapság. A galambok a ragadozómadarakkal szemben valószínűleg igen korán behúzódtak az ember közelebe.²⁷ Galambosparlag, Galambegre stb. egyszerűen az ottani népes vadgalamb populációjáról kaphatta nevét, semmi közük nem lehetett az esetleges galambtenyésztéshez, hiszen parlagok voltak, Galambosparlagot például az oklevél szerint kaszálóként hasznosították. Hasonló lehetett a helyzet a galambos utak és szőlőbirtok esetében is. A galambos patak és víz is csak egy népesebb galambpopulációról kaphatta nevét. Lehetséges, hogy egyes 'galambos' földrajzi helyek a magyar honfoglalás előtti idők óta őrizték nevüket. Lehetetlen eldönteni, hogy a középkori galambos helyneveknek (és személyneveknek) volt-e bármiféle köze magához a ga-

²⁰ Csánki I. 394. Golombháza (1325. – Ung vm.)

²¹ DL 18119 1478. dec. 4.

²² Mályusz Elemér és Borsa Iván: Zsigmondkori oklevéltár. V. Budapest 1997. 387. (a továbbiakban ZSO) 1415. „terram sabulosam Galambegre”

²³ Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Debrecen 1997. 86. (a továbbiakban Hoffmann); Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1987. 715. (a továbbiakban Györffy)

²⁴ Hoffmann II. 77.; Györffy II. 586.

²⁵ ZSO II/1. 85. 728. 1400. dec. 24. Várad i káptalan.; Ugyanott volt *Galamblaza* birtok is. Ld. Kristó Gyula (szerk.): Anjou-kori oklevéltár. VI. Budapest-Szeged 2000. 84. 1321. júl. 25.

²⁶ ZSO III. 677. 1412. nov. 11.

²⁷ Szikora 10-11.

lambtartáshoz, és ha volt is, ezeket a galambokat hírvitelre képezték-e, használták-e? Manapság a postagalambokat tréningezik a jobb eredmények eléréséért. A biztosabb hazatalálás miatt először kisebb távolságokból eresztik haza őket, és fokozatosan növelik a távot.²⁸ Feltehetően nem lehetett ez másként a középkorban sem. Írásos nyomát viszont nem találjuk. Egyszerűen nincsen írásos dokumentumunk magyar középkori postagalamb használatról, pl. a galambok szállításáról.

Írott forrásainkat sorra véve úgy látom, hogy a galambok kárpát-medencei jelenlétét először Nagy Károly *Capitulare de villis*-e bizonyíthatja. A IX. századi rendelkezés szerint az uralkodó ellátására minden bírónak pávát, fácánt, kacsát, galambot, fűrjet és gerlét kellett tartania a faluban.²⁹ Mivel a frankok szilárdan berendezkedtek a Kárpát-medence nyugati felén, feltehető, hogy a galambok tartását sem hanyagolták el. Ugyanakkor le kell szögezni azt, hogy a galambokat és egyéb szárnyasokat pusztán az uralkodói húsellátás okán tartották.

A már említett neveken kívül például a pozsonyi számadáskönyv szólt galambokról. 1410-ben Zsigmond király Pozsonyban időzött, és a város gondoskodott az ellátásáról. Két különböző alkalommal is szolgáltak fel a király asztalára galambot, így május 29-én reggelre egyebek mellett két galambot is vásárolt a város 8 denárért, majd június 3-án szintén reggelre újfent két galambot vett a város csak 6 denárért.³⁰ Galambon kívül evett például fűrjet is az uralkodó Pozsonyban.³¹ Tehát itt is, a galamb és más kisebb testű madár úgy szerepelt, mint az uralkodó eledele. A XV.

²⁸ Mackrott 153.

²⁹ Sz. Jónás Ilona (szerk.): Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Budapest 1999. 157. *Capitulare de villis* 40. rendelet.; Georgius Heinricus Pertz (ed.): *Monumenta Germaniae Historica. Leges I.* Hannover 1835. (1991-es reprint) 184.

³⁰ Fejérpataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest 1885. 44-45.

³¹ Uo. 46.; A galambok elfogyasztására az első magyarországi adatunk IV. Bélával kapcsolatos a *Stájer Rímes Krónikából*. „A németek koplálnak. A magyarok viszont nem kérnek mást lovaik számára, s ha királyuknak [IV. Béla] már egy madara is van, lett legyen tyúk vagy galambfióka is, beéri azzal fiastul. Egy szekér hagymán tovább megél Béla király, mint Ottokár [cseh király] ezer vaddisznón...” Idézet helye: Czeglédy Ilona – Lovász Emese: Élet a diósgyőri várban. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 7. Miskolc 2000. 154.

század elején már Budán is mindennapos szokásnak számított a galambhús evése.³² A galamboknak esetleg a tojását is elfogyasztották a középkorban, legalábbis Temesvári Pelbárt az általa ismert madarak tojásairól írva megemlíti, hogy a galambtojás fehér.³³ Mindenképpen ismernie kellett a galambokat, de azt sehol nem említette, hogy hírközlésre használható lenne, pedig ókori auktoroktól is idézett bőven.

A galambposta középkori felhasználására a legjobb cáfolat a középkori berendezkedésünk. A hódoltság korában már több emlékünks is van galambpostáról, de akkor volt is értelme a galambnak. Szilárd végvárrendszerek húzódtak egymással szemben, előrébb a hírt adó kisebb végvárok, hátrébb a központok, ahol jelentősebb sereg székel, és felmentő csapatokat lehetett küldeni a szorongatott várak. A galambposta felhasználásának csak a szilárd, jól szervezett, központosított birodalmak kedveztek, mint a roppant kiterjedésű arab területek. A hódoltság korában a törökök és velük szemben a magyarok szintén ilyen berendezkedést követek.

A középkorban viszont nem volt ilyen erős központi rendszer, sőt maga a magyar végvárhálózat is csak Zsigmond császár idején kezdett kiépülni. Nem volt olyan pontosan kialakult rendje a hadászatnak, mint később, ekkor még a hadak vezetői bíraskodási funkciót is betöltöttek, keresztül-kasul utaztak az országban, illetve a saját területükön. Nem lett volna értelme a fenti példánk alapján Munkácsról galambot repíteni Budára, hiszen a király lehet, hogy éppen Ausztriában vagy Csehországban tartózkodott, de akár a délvidéken is hadakozhatott a török ellen. Hasonlóan a helyettesei. A futár ráadásul útközben találkozhatott másokkal, akik felvilágosították a címzett pontos tartózkodási helyéről, netán éppen belefuthatott a király kíséretébe, de a galamb nem állt meg céljáig (ahol jó eséllyel senkit nem talált),

³² Blazovich László – Schmidt József: Buda város jogkönyve. Szeged 2001. II. 392. 154. art. A tyúkárusoknak nevezett kofák a következő baromfikat árulhatták: tyúkokat, libákat, kacsákat, galambokat és szopós malacokat. Maga a jogkönyv 1403 és 1421 között keletkezhetett. Ld. uo. I. 26.

³³ Temesvári Pelbárt válogatott írásai. (válogatta V. Kovács Sándor). Budapest 1982. 238.

útirányát nem módosította. A decentralizált magyar középkori államberendezkedés nem kedvezett a galambpostának, ezért nem is tanúskodik erről írott forrás.³⁴

Ezt támasztja alá a Szent László és Kálmán királyok alatt törvényekkel szabályozott futárszolgálat is. László rendelkezett a futárok (cursor, nuncius) által elhagyott lovakról,³⁵ Kálmán pedig magát a futárok intézményét szentesítette.³⁶ Később, a XV. századból Eperjes és Lőcse középkori érintkezései vizsgálhatók könnyen a városi számadáskönyvek alapján. Megállapíthatjuk, hogy a két város gyalogos-, de főleg lovasfutárokat alkalmazott. Tudomásunk szerint az összes felvidéki város futárokat alkalmazott, és nem galambpostát.³⁷

Még érdekesebb, hogy az 1548-ban egri várkapitánnyá kinevezett Dobó István 1550-től futárpostát állított fel. A lényeg az volt, hogy minél hamarabb lehessen akár Bécsig vinni a hadihíreket. Dobó postája állítólag roppant hatékonyan működött, ugyanakkor galambokról szó sem esett. Az 1552-es ostrom előtt logikus lett volna, hogy az előrelátó hadvezér galambokat vitessen be a várba (az egri galambokat pe-

³⁴ Könyöki József: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest 1905. A várbeli hírközlési formákat tárgyalva meg sem említi a galambpostát, csak a fény- és hangjeleket.

³⁵ Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest 1904. 177. (a továbbiakban Závodszy Szt. László III. törvénykönyve 14. fejezet: „Azokról, kik a futó követektől [cursoribus] elhagyatott lovat megtartóztatják. Ha valaki futó követektől elhagyatott lovat fog el, három hétig mutogassa a templomnál vagy a sokadalomban; és ha gazdája nem kerül elő, adja a király szedőjének.”, uo. 180. 28. fejezet: „A futó követekről, hogy három mérföldön túl el ne vigyék a lovat. Futó követ egy se merje a harmadik falun túl elvinni a lovat, és sem a templomba, vagy a püspök avagy ispán udvarába igyekező emberek, sem papok vagy egyházi személyek lovát el ne vegye, szekerükből ki ne fogja. 1. § Különben akármicsoda lovat talál, elveheti, hogy a király követsége hamarabb járjon. 2. § Aki pedig a futó követet megveri, ötvenöt pénzzel [pensis], aki kantárszáron fogván visszatartóztatja, tíz pénzzel bűnhődjék.”

³⁶ Závodszy 188. Kálmán I. törvénykönyve 36. fejezet 2. § „Ha a végekben valami nagyobb dolognak cserdül híre, az ispán két követet négy hadra fogható lóval indítson a királyhoz, a kik a magok kenyerén elérkezvén kériék meg az ő útiköltségüket a nádorispántól, és mégannyit kapjanak a visszaútra.”

³⁷ Iványi Béla: Eperjes és Lőcse érintkezései a középkorban. Közlemények Szepes Vármegye Múltjából 1913/1. 1–2.; Fejérfpataky idézett művében számtalan, futárokra vonatkozó hivatkozás van a *futár* tárgyszó alatt.

dig más végvárakba vigyék), hogy így emberveszteség nélkül tudjon levelezni feletteseivel és más várkapitányokkal. Nem ez történt, a nevezetes ostrom ideje alatt is vannak feljegyzéseink a várból az ostromgyűrűn keresztül kijutó futárokról, akik közül többen sikeresen vissza is lopóztak az erődítménybe.³⁸ 1532-ben, Esztergom ostromakor a német védők fényjelekkel próbáltak érintkezni a kintiekkel.³⁹

A legelső magyar galambposta állítólag Szigetvár 1566-os ostromakor indult el, amikor is a várvédők Kanizsára küldtek galambot a körülzárt várból.⁴⁰ A történet elképzelhető (de nem hiteles), elvégre ekkor már majdnem 200 éve volt a magyar végeken a török, és lehetett ideje a magyaroknak eltanulni a galambhasználatot. Ugyanakkor mivel az erről szóló híradás – Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című műve – csak 1645–46 telén íródott, emiatt könnyen lehetséges, hogy inkább csak a szerző saját korának értékes forrása az ostrom leírása a galambküldés.⁴¹ Csupán feltételezés, de könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a postagalamb használatot a törökök hadititokként kezelték, emiatt nálunk (és tőlünk nyugatabbra) a galambok kiképzése, használata csak jóval a törökök magyarországi berendezkedése (1541) után terjedt el. Az is valószínűnek látszik, hogy a galambpostát a törököknek eleve nem volt érdemes a kialakult végvári harcok előtt használnia Magyarorszáig irányá-

³⁸ Sugár István: Az egri vár hadi postája a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 1982. 206–215.

³⁹ Bariska István (szerk.): *Kőszeg ostromának emlékezete*. Budapest 1982. 147–148. A szöveggyűjtemény idézi a kortárs Paolo Giovo *Jelenkori történetek könyve* c. munkáját, miszerint 1532-ben a János-párti magyarok Esztergom városát ostromolták, ahonnan a védők „napal zászló- és füstjelekkel, éjszaka pedig tűzjelzéssel” kértek segítséget.

⁴⁰ Gróf Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem*. Budapest 1977. 118. XIII. ének 86–88. versek. A postagalambok mellőzését megerősíti egy konferenciakötet is, ami meg sem említi, hogy bárki használhatta volna Magyarországon ezeket a közép- vagy a koraujkorban. Ld. Petercsák Tivadar és Berecz Tamás (szerk.): *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben*. *Studia Agriensia* 20. Eger 1999.; Tagyib Gökbilgin: *Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban (török források szerint)*. *Hadtörténelmi Közlemények* 1966. 793–799. A török leírások (szemtanúk) nem tudnak postagalambról, csak nyilvánvalóan erősített üzenetről.

⁴¹ Angol nyelvterületen pl. a *carrier pigeon* (postagalamb) kifejezés 1641-ben jelent meg. Online Etymology Dictionary *carry* szócikk (www.etymonline.com). Európaszerte ekkortájt vált ismertté a postagalamb.

ban. Elvégre a felvonuló török had folyamatosan mozgásban lévén inkább lovasfutárokat küldözgettek a csapatrészek, várak között, és amúgy is minden évben hazatértek a seregek. Emiatt a török postagalamb használatról is csak egy késői és feltételes híradás szól a magyar határ közelében 1458 tájáról.⁴²

Érdekes lehet még a magyar középkori galambászat, a galambposta régészet felőli megközelítése.⁴³ Úgy tűnik, hogy tojáshéjleletek alapján egyelőre nem tudunk régészeti adatot találni az avar, langobárd és későbbi középkori galambtartásra a Kárpát-medencében, pedig ezeket dolgozták fel jobban kutatóink.⁴⁴ A magyar *középkori* leletekből jelen pillanatban a galambokról semmit nem tudunk kimutatni. Ez egyáltalán nem a régészek számlájára írható, csak azt kell látnunk, hogy sokkal inkább a háziszárnyasok jelenlétére koncentráltak, hiszen az mutatja, hogy mennyire volt állandó egy-egy település. Pedig az esetlegesen felbukkanó galambleletekből

⁴² Thúry József: Török történetírók. I. Budapest 1893. 160. Szeád-Eddin: *A történetek koronája*. A szerző leírta Galambóc 1458-as(?) ostromának előkészületeivel kapcsolatban, melyet Nisben (Szerbia) tervezgetett a császár, hogy „a terv galambját Gögerdsinlik [Galambóc] vára meghódításának levegőbe röpítvén” készítette elő a támadást. Kérdés, hogy itt szóvirágról/szójátékról van szó csupán, vagy Nis várából valóban postagalambokkal értesítette a környező vilájeteket a mozgósításra?

⁴³ Ennél a résznél külön köszönetet kell mondanom dr. Gál Erikának (MTA Régészeti Intézet, archeornitológus), akinek a segítségével ez nem íródhatott volna meg.

⁴⁴ Jakab Béla: Avarkori sírok tojáshéjleleteinek tanúságtétele. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75/1. 327–342. Több Csongrád megyei településen (Szeged, Dorozsma, Kiszombor, Deszk, Csengele stb.) nyári lúd (*Anser anser*) és házityúk (*Gallus domesticus*) tojásmaradványait lehet felmutatni.; Jakab Béla: Fosszilis avar- és középkori tojáshéjleletek összehasonlító vizsgálata. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–77/1. 41–47. A fent említett Szeged környéki avar kori maradványok mellett a Vésztő-Mágori monostor (XI–XIV. sz.) leletanyagai szerepelnek. Eszerint a házi lúd (*Anser anser domesticus*) volt a leggyakoribb, de volt házi kacsa (*Anas platyrhynchos domesticus*), házityúk és szárcsa (*Fulica atra*) tojáshéjmaradványa is.; Jakab Béla: Újabb tojáshéjlelet-vizsgálatok eredményei. Longobard és avar kori leletanyag vizsgálata. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79/1. 311–322. Három különböző lelőhely (Rácalmás, Dunaújváros és Tamási) tojáshéjmaradványai alapján házi tyúk, nyári lúd és bőjti réce (*Anas querquedula*) fajokat talált.; Bartosiewicz László: Állatcsontok Balatonkiliti VII–VIII. századi avar temetőjéből. Somogyi Múzeumok Közleményei 1995. 175. Házityúk és tojásaik, illetőleg házi lúd maradványok kerültek elő az itteni sírokból. – Tehát nem kis területen nem találni koraközépkori galamb tojáshéjleleteket.

(elsősorban nem is tojánhéjakból) sok mindent meg lehetne állapítani.⁴⁵ Ettől függetlenül persze jó néhány publikált középkori madárleletet ismerünk már.⁴⁶ Nagyonszerencsés körülmények esetén az előkerült csontmaradványok alapján meg lehetne saccolni, hogy hol tartották őket, és vajon mire használhatták a madarakat, a csontok sérülése alapján ki lehetne jelteni, hogy elfogyasztották-e őket vagy sem. Nem állítom, hogy ezek roppant fontos, perdöntő dolgok lennének, de valamelyest segít-

⁴⁵ A régészek egyszerűen nem koncentrálhattak a házimadarakra. Ha koncentráltak valamire, az az épület, cserép, fém, sír stb. volt. Az, hogy összeszedték a csontokat, netán iszapoltak, már pozitívum. Abból is kallódhatott el csont, amit összegyűjtöttek, főleg a kisebbek. Egy régész általában nem tudja ránézésre megkülönböztetni a vad madarak leleteit a háziaktól, ahhoz archeozoologus – lehetőleg madárcsontszakértő kell.

⁴⁶ A galambokon kívül jó néhány középkori madárlelet fellelhető a mai Magyarországon területén. További házityúk és más vadmadárleletekre vonatkozóan még ld. Vörös István: Késő középkori gabonásvermek állatcsont leletei a Csepel-szigeten. Budapest Régiségei 1998. 324–325. 110 db házityúk csontot találtak 18 egyedről és 82 db csóka csontot 14 egyedről; Bartosiewicz László: Data on the Culture History of Crows (Corvidae) in the Hungarian Middle Ages. In: Kovács Gyöngyi szerk.: „Quasi liber et pictura”. Budapest 2004. 37–41. A varjúfélekről például tudni lehet, hogy nagy valószínűséggel nem eledelül fogyasztották őket, hanem pusztán kedvtelésből tartották az állatokat; Bartosiewicz László: Közép- és török kori állatmaradványok Segesdről. Somogyi Múzeumok Közleményei 1996. 185., 197. Nagy számú középkori házityúk, kisebb számú házi lúd és kacsamaradvány került elő Segesd környékén (Somogy m.); Vörös István: Török kori állatcsontleletek Magyarországon. In: Gerelyes Iboleya – Kovács Gyöngyi szerk.: A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. MNM Budapest 2002. 341., 347–348. 38 db 15–18. századi török lelőhely csontanyagát átvizsgálva többségben volt a házityúk, de megtalálható volt még a lúd, a kacs, a pulyka (*Meleagris gallopavo*) és a páva (*Pavo cristatus*) csontmaradványa is.; Vörös István: Egy 15. századi ház állatcsontlelete Vácott. Archaeologiai Értesítő 1986. 255–256. Itt is a házityúk dominált, de azonosíthatóak voltak még házi lúd és szajkó (*Garrulus glandarius*) maradványok is.; Vörös István: Az ugodai vár középkori állatcsontmaradványai. Acta Musei Papensis 1988. 99., 104. 28 db házityúk és 8 kakas csontmaradványait találták meg, ezek mellett 15 db házi lúd csontot, 1 db nagy kócsag (*Egretta alba* L.) és 1 db macskabagoly (*Strix aluco* L.) csontot tudtak beazonosítani.; Gál Erika: Madárleletek a bajcsai várból. In: Kovács Gyöngyi – Kőfalvi Csilla szerk.: Weitschwar/Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Zalaegerszeg 2002. 101–105. Bajcsavár 1578–1600 között állt Nagykanizsa közelében, császári kézben. A vár madárcsontleletei között dominált a házityúk (53,5%) illetve a lúd (35,5%). Ezeken kívül tőkésréce (*Anas platyrhynchos*), rózsás pelikán /gödény/ (*Pelecanus onocrotalus*), vörösgém (*Ardea purpurea*), karvaly (*Accipiter nisus*), pusztai sas (*Aquila rapax*), szárcsa, örvös galamb (*Columba palumbus*) és valószínűleg vetési varjú (*Corvus fr. frugilegus*) csontokat azonosított a szerző. Az örvös galamb egyébként erdei környezetben élő, vonuló madár, emiatt postaszolgálatra feltehetően alkalmatlan, kedvtelésből v. étkezési céllal tarthatták.

hetnének galambjaink középkori szerepének vizsgálatánál. Egészen bizonyos, hogy régészeink időről-időre még találni fognak további galambleleteket, és a későbbiekben felbukkanó, szerencsés megtartású maradványok jó dokumentálásával előrébb tudják majd mozdítani ezt a kutatást.

Mivel a római korabeli Gorsium (Tác) lelőhelyről került elő házigalamb csontmaradványa,⁴⁷ és a török korból újfent tudunk házigalamb maradványokról,⁴⁸ így az írott források ismeretében régészetileg nem feltételezhetjük, hogy a középkorban ne lettek volna galambok a Kárpát-medence területén.

SZABOLCS MARTON

Were there carrier pigeons in Medieval Hungary?

The fastest way of newscast in the Middle Ages could have been the use of carrier (homing) pigeons. So my paper is engaged in the history of carrier pigeons in the medieval Carpathian Basin. This study found out, that there weren't carrier pigeons in the Hungarian Kingdom's area in the Medieval Era. The use of these animals was started in Hungary only in the 1550's by turks.

⁴⁷ Bökönyi Sándor: Animal Husbandry and Hunting in Tác-Gorsium. *Studia Archaeologica* VIII. Budapest 1984. 93–95. A római korban házityúk, házi lúd és házigalamb (*Columba domestica*) maradványokat találtak, ez utóbbit 2 kifejlett egyedtől. A szerző szerint a házigalamb leletei – annak ellenére, hogy a római kor fontos madara volt – ritkán bukkannak fel. Gorsium területén különféle vadmadár csontokat is felleltek, mint pl. az erdei galambét. Uo. 98–99.

⁴⁸ Dr. Gál Erika szóbeli közlése, miszerint Szendrő várában (XVI. sz. vége) azonosítottak galambcsontokat. Publikálatlan adat.

PIHURIK JUDIT

„JELENTEM, A LÓ A BŐRÉVEL EGYÜTT FUTOTT EL.”¹

(KATONAHUMOR A SZOVJET HADSZÍNTÉREN)

A második világháború idején a keleti fronton harcoló magyar katonák naplói és memoároijainak tanulmányozása² alapján felvázolható, hogyan teltek a harctéri hétköznapiak a keleti hadszíntéren. A szerzők beszámolói elsősorban a háborús élményanyagot rögzítik, és ezekből kibontakozik, hogy milyen körülmények között éltek a frontvonalban a magyar honvédek. Az adott körülmények között a humorérzék megőrzése a legtermészetesebb védekező, feszültségoldó reakciók közé tartozott, ezért szellemes, ironikus részek és karikatúrák³ is találhatók a forrásokban, de nem olyan számban és minőségben, mint gondolnánk. A naplókhoz képest a visszaemlékezések inkább a jelentősnek ítélt történeteket rögzítették, s esetleges bennük a harctéri hétköznapiak vidámabb, vagy éppen tragikomikus mozzanatainak a megörökítése. Az egyszerű szóviccektől a hosszabb történetekig, „költeményekig” különböző terjedelmű és témájú betétek találhatók a forrásokban. Néhány esetben a napló vagy memoár egészének hangnemt meghatározza szerzőjének ironikus látásmódja. Bár a bakahumor legtöbbször nem szalonképes, a kéziratokban ez ritkán tükröződik: trágárságok, durva kifejezések, történetek nemigen szerepelnek bennük. Valószínű, hogy a szerzők többsége a harctéri mindennapok ezen oldalát szándékosan hagyta ki a élmények megörökítésekor és naplójába nem

¹ Koppányi Sebestyén: Visszaemlékezéseim... A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban HL TGY) 3115. 26. A továbbiakban: Koppányi. Koppányi Sebestyén (1916–?) tartalékos főhadnagy a III. hadtest 7. könnyű hadosztály 4. gyalogezredében teljesített szolgálatot. Eredeti foglalkozása könyvelő volt. – A tanulmány az OTKA T 042763 sz. kutatási támogatásával készült.

² A kutatás eddig mintegy 150, nagyjából készült publikálatlan napló és memoár vizsgálatán alapul, jelen tanulmány témájához ebből 18 kézirat kapcsolódik.

³ Ld. a II. és III. mellékletet.

jegyezte le azokat a kiszólásokat, epizódokat, vicceket, amelyek pillanatnyi könnyebbülést szerezhettek. Azt is meg kell jegyezni, hogy más a lövészárkok humora, mint a békés korszakok hagyományos kaszányahumora. Nem harsány, sokszor nem is szellemes, a források alapján inkább suta, sőt időnként primitív.

A közvetlen életveszélyben élő, sokszor ellátatlan emberek, akik egy idő után úgy érezték, a hátszág magukra hagyta őket, megpróbálták mindennapjaikat elviselhetővé tenni – ennek egyik eszköze lehetett az ironia, vagy egyes helyzetek humoros felfogása. Hogy nem volt könnyű dolguk, annak illusztrálására két szerző leírását idézzük. Kecskés Péter Pál⁴ így jellemezte a lövészárkok-életet 1942. augusztus 21-én: “Egész nap egész éjjel alig lehet a földözékből mozdulni. Furcsa és nehéz a harctéri élet. A harcos a lyukban, amit ásott magának, berendezkedik, nem tudni, mennyi időt kell ott eltölteni, rendesen mikor készen van, menni kell tovább. Nem számít, a harctéren az ilyen lyuk többet ér, mint otthon egy emeletes ház. A gödörben élve persze lustálkodásról szó sem lehet, esetleg tűzszünetben megborotválkozni, mosdani, mosni vízhiány és mozgás miatt szó sem lehet. Úgy nézünk ki, mint a cigányok. Egyik gödör a másiktól 8-10 méterre van, mikor tűzszünetek vannak, átkiabálunk egymáshoz, szóval beszélgetünk.”⁵ Szeptember 13-án az első vonalban harcolók helyzetét rögzíti: “Kezdünk kimerülni, éjjel-nappal a fokozott figyelés meg a tűz, meg az éhség kimerít lassan bennünket. Egy nap a harc alatt kettőnek számít, mert éjjel is fent kell lenni, sőt még fokozottabb munkát kell végezni, mint nappal, mert éjjel látni sem lehet. Ebédre alighanem megesszük a tartalék adag húskonzervet. Öt napja nem írtam haza és nem kaptunk levelet. Itt éppen lehetne írni, de senki sem továbbítja tőlünk, hiszen felénk sem néz senki. A dohány és cigaretta is elfogyott,

⁴ Kecskés Péter Pál (1906–1943) eredeti foglalkozása kosárfonó, három gyermekes családapa volt. A 13. könnyű hadosztály 7. gyalogezredében szolgált, tizedes volt. Osztrogozsszk ostrománál esett el, 1943 januárjában.

⁵ Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26. – október 19. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz. Pihurik Judit. Szeged, 2002. 63. A továbbiakban: Kecskés.

szomorú vasárnap. Az éhség rákényszerített a tartalék adag konzerv felbontására és elfogyasztására. Most még jobban kínozt a szomjúság. A szánk széle kicserepesedett, beszélni nemigen beszélünk. Közben a Sztálin-orgonából kaptunk egy sorozatot, itt robbannak mellettünk, szerencsére nem lett semmi bajunk. Nehezen várjuk az estét, vele az ennivalót, na meg a vizet. Akárhogyan is szerezniünk kell, mert így nem lehet kibírni tovább. Egy kis csend állott be pillanatnyilag, erőgyűjtés a további küzdelemhez. Nekünk a fejünket sem lehet kidugni, mert rögtön lőnek ránk. A repülőik ismét bombáztak. A vadászgépeink egész alacsonyra szállva géppuskázzák az orosz vonalat. Épp most írom, hogy tűzszünet van, de tovább nem is bírtam folytatni, mert olyan hatalmas aknatűzet kaptunk, itt robbannak közvetlen közöttünk, lehúzódtunk az árok fekére, de így is betakart földdel bennünket, de szerencsére most bajunk nem lett. Szóráth József⁶ bajtársunkat, aki kidugta egy kicsit a fejét, rögtön föbe lőtték, azonnal meghalt. Jó 20 perces aknatűz után lassan besötétedett. A szánk a szomjúságtól kicserepesedett egészen. Végre 8 h körül kijött a mi étkezésünk is. Kétnapi éhezés után borsófőzelék, feketekávé és kenyér, cigaretta. Kenyeret héttel többet hoztak ki, és a szakaszparancsnok úgy osztotta, hogy a mi rajunk nem kapott egy falatot sem a hét fölösleges kenyérből. Emberi piszokságnak az alja, ami itt megy.”⁷ Szeptember 19-én már keserűen összegezte tapasztalatait: “Ez a háború rombolás, az élet és a javak pusztulása.”⁸

Simon István⁹ 1942. december 20-án jegyezte fel a következő sorokat: “Most láttam, hogy a legnehezebb feladatot és a háború súlyát a gyalogosok viselik,

⁶ Az elesett honvéd neve szerepel a Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... Dokumentum- emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp., 1999. c. kötet 718. oldalán, de a halál ideje itt 1942. 09. 15.

⁷ Kecskés: 84.

⁸ I. m. 88.

⁹ Simon István (1918–?) tartalékos hadnagy az 1. páncélosadosztály 30. harcokocsiezredénél teljesített szolgálatot. Jogász volt, 1943. január 23-án megsebesült, 65%-os rokkant lett. Naplója: Katonai szolgálatom története. HL TGY 3208. A továbbiakban: Simon.

bár az elismerésből korántsem kapnak annyit. ... És mikor ezeket végignéztam, szerettem volna a mocskos pofájú riportereket ideráncigálni, hogy itt beszélj, ne a terített asztal mellett! Itt mondj olyan szépeket, ha tudsz. Itt, ahol bokáig vízben élnek és ahol egy silány lyukban 12 ember kucorog. Ahol egy félkilós fadarab az egész napi tüzelő. És ahol olyan rossz kosztot élnek, hogy biztosan nem enné meg odahaza senki.”

A 2. magyar hadsereg már az 1942-es nyári hídfőharcok során jelentős veszteségeket szenvedett, majd a novemberben kezdődő szovjet ellentámadás következtében 1943 januárjában felmorzsolódott. Közel 50 ezer volt az elesettek száma, ugyanennyi a sebesült, hadifogságba mintegy 28 ezren kerültek.¹⁰ A fenti idézetek és az adatok érzékeltetik, mennyire nehéz lehetett szembenézni a kilátástalan helyzettel, elvonatkoztatni a valós körülményektől. Hogy ez esetenként hogyan sikerült, arra idézünk néhány példát az alábbiakban.

A fennmaradt kéziratok tanúsága szerint a fronton a katonahumor fő célpontjai az “oroszok”¹¹ voltak, de majdnem hasonló gyakorisággal pellengérezték ki a katonai drillből eredő visszasságokat és az általános emberi esendőséget is. Az oroszokkal kapcsolatos megjegyzések legtöbbje érthető módon a szovjet rendszerre vonatkozott, sokan azonban a lakosságot is lenézték, az ő szemükben életmódjuk, szokásaik, nyelvük is élcek tárgyává vált. Van azonban példa arra is, hogy egy-egy szerző pusztán meglepődött másságukon, de emiatt még nem gúnyolta ki őket. A katonai élet mindennapjaiból többnyire az ellátás hiányosságait, a korszerűtlen eszközöket, a feleslegesnek ítélt formásokat tették szóvá. Utóbbi kapcsán a civil és a katonai mentalitás közti alapvető különbségek is hangsúlyozódtak. A feljebbvalókra utaló kritikus, ironikus megjegyzések szinte kizárólag a magasabb rangú tisztek kéziratában bukkannak fel, a legénység és az alacsonyabb rendfokozatú tisztek érthető

¹⁰ Szabó Péter közlése alapján.

¹¹ Minden, a Szovjetunióban élő népet orosznak – vagy muszkának – neveztek a szerzők.

okokból tartózkodtak az ilyen típusú véleménynyilvánítástól. Egyes szerzőknél a munkaszolgálatosok kiszolgáltatott helyzete is – antiszemita tartalommal dúsított – humor-forrás lett.

Meglepő módon erotikus viccek, történetek nemigen szerepelnek a kéziratokban. A szexualitásról, ami a katonák közötti beszélgetésekben az egyik legfőbb téma lehetett, írásban nagyon röviden és visszafogottan nyilatkoztak a szerzők. Igen kevés feljegyzés vonatkozik arra tényre, hogy több százezer férfi teljesített hosszú harctéri szolgálatot, és nyilvánvalóan voltak nemi szükségleteik. A forrásokban hol álságosan szemérmes, hol még-ellentmondásos a kérdés tárgyalása, abban az értelemben, hogy a szépelgő sejtetés és a durva nyersség kiszámíthatatlanul váltakozik a szövegekben.¹² A kéziratok gyakran inkább vaskos és suta, semmint szellemes részletei mutatják, milyen lehetett a téma szóbeli megközelítése. Hiányzik a forrásokból a politikai humor is, bár ezt a körülmények inkább magyarázzák: a propaganda a katonák indulatait a Szovjetunió és a zsidóság ellen fordította. Néhány magyar politikus és a belpolitika egyes kérdései komoly formában szóba kerülnek, de a szerzők többsége kerüli e témát.

A naplók és emlékiratok mellett van példa arra, hogy a hivatalos iratok is tartalmaznak humoros részleteket. Tóth Antal anyagában¹³ két lap hátoldalán ugyanaz a stencilezett, halvány karikatúra látható: tyúktolvaj baka mászik át a kerítésen, nadrágját kutya tépi. Bizonyára a papírhiánnyal magyarázható, hogy a tábori lelkész hivatalos jelentéséhez felhasználta a két sokszorosított karikatúrát. Dénes

¹² Igaz, többnyire nem saját magukra vonatkozóan. A fiatal házas Somorjai Lajos például őszintén, lelkiismeretfurdalástól gyötörtén számolt be naplójában egy orosz tanítónővel kibontakozott rövid szerelméről. Hogy mennyire megviselték az események, azt jól mutatja, hogy az egyébként durva szavakat ritkán használó szerző később társainak az orosz nőkkel való kapcsolatát igen trágárul jellemzi. Somorjai Lajos dr.: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942–1943. Közreadja Varga J. János. Bp., 2002. 78–82.

¹³ Tóth Antal római katolikus tábori lelkész jelentései és hadinaplója. 1942. aug. 2. – 1944. aug. 31. TGY 2951.

Jenő¹⁴ naplómelléleteit és jelentéseit tartalmazza az az iratcsomó, melyben az “Utasítás hátországba távozók számára”¹⁵ című, a mellékletben közölt dokumentum található. Szerzőjének aláírása – “Hátországgy” – nyilvánvalóan álnév, de valószínű, hogy Dénes Jenő fogalmazványáról van szó. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy az ő számozott naplómelléletei között szerepel, hanem a humoros, szarkasztikus írás logikája, fordulatai, megközelítései alapján is. Dénesnek a Hadiakadémia parancsnokságának küldött jelentéseiben találhatók hasonló megállapítások – természetesen nem ironikus formában. Tapasztalatairól ugyanis tíznaponként összefoglaló jelentéseket kellett készítenie, dossziéja nagyrészt ezeket a dokumentumokat tartalmazza. Az utolsó naplómelléklet az “Utasítás,” mely valószínűleg “belső használatra”, a tisztársak – feszültségoldó, esetleg unaloműző(?) – szórakoztatására készült. Figyelmes olvasással viszont valószínűsíthető viselkedésváltozást is rögzít – ezúttal valóban ironikusan: azt, hogy a hosszú időn át mellőzni kényszerült civil, “polgári” komfort mindennapi kellékei (vetett ágy, vonatok személyvagonjai, terített asztalnál evés, stb.) – a frontszolgálat hosszú hónapjai, netalán éve után – majdhogynem elfeledett, újratanulandó viselkedési normákat rónak a szabadságra hazaindulókra. Dénes Jenő kiinduló ötlete a szovjet és a magyar élet ironikus összehasonlítása: természetesen nemcsak a két nép és ország, valamint a háború és a békés hátországi élet között meglévő különbségek érzékeltetéséről van itt szó, hanem elsősorban a szovjet rendszer sajátosságainak karikírozásáról is. Ugyanakkor bizonyos megjegyzéseiből a magyar katonáknak a harctéren és a megszállt területen való magatartásáról, a lakossághoz való viszonyáról is képet kapunk az írás alapján.

A naplók és emlékiratok szerzői részben azonos, részben egészen eltérő jelenségeket tartottak humorosnak a Szovjetunióban tapasztaltakból. A bolsevik

¹⁴ Dénes Jenő százados, hadiakadémiai hallgató a 19. könnyű hadosztály légvédelmi gépágyús ütegének parancsnoka, majd a hadosztály szállásmestere volt.

¹⁵ Dénes Jenő hadiakadémiai hallgató naplómelléletei 1–41. HL 2. hds. iratai 24. fasc. 41. számú melléklet a naplóhoz. Megjelent a História 2002/9–10. számában, köreadta: Pihurik Judit.

rendszerre, a szokásokra, a lakáskörülményekre, az életmódra vonatkozóan általában megegyeztek a vélemények. Sokan szemlélték értetlenül a falusi házak beosztását, ahol ősztől tavaszig a lakók az állatokkal közös helységben éltek, furcsállották a szellőztetés hiányát, a kis ablakokat – télen értették meg, mi ezek szerepe – vagy éppen az épített WC hiányát tették szóvá.

Bogdán József¹⁶ visszaemlékezésben mindezekre kitért, de lejegyzett egy érdekesnek tartott jelenséget is: már a Don mentén járva, az egyik településen a menyasszonyvásár szokását mesélték el neki. Ennek lényege az volt, hogy olyan nőt kell választani, aki jól tud dolgozni – nehogy a férj is munkára kényszerüljön. Az asszony végzi a munkát, neveli a gyerekeket, mindent előteremt. Ezzel szemben: “A férfi már évszázadok óta csak a lovával és ezzel kapcsolatos felszerelésével törődik. Nagyszerűen lovagol, gyönyörűen énekel és feltűnően sokat tanácskozik.”¹⁷ – hangzik a jellemzés. Bogdán József a lakosság naivitását is illusztrálta, leírva, hogy miután egy égési sérülést szenvedett kislányt sikerült meggyógyítania, a falu lakói hálából ott akarták tartani orvosnak, még a családját is kihozatták volna. Ő szabadkozás közben elővett egy otthoni, “hagymás makói képes levelezőlapot” – és az oroszok ennek alapján a következőkkel magyarázták, miért nem marad: “...az az ország, ahol ilyen gyönyörű fényképeket tudnak csinálni és ahol ilyen óriási nagy hagyma terem, hogy a közepén majdnem egy ház is elfér, az igazán egy csodaország lehet.”¹⁸

¹⁶ Dr. Bogdán József (1900–1983) eredeti foglalkozása fogorvos volt, tartalékos hadnagyként majd főhadnagyként szolgált a 117. utásszázadban. 1942 májusától októberig fél évet szolgált a szovjet fronton.

¹⁷ Dr. Bogdán József: *Útunk, harcaink a keleti vörös pokolban* című visszaemlékezése elhangzott Makón, 1942. október hó 3-án, a szervita atyák rendezésében megtartott “Első Makói Honvédest”-en. Szövege megjelent a Makói Újság 1942. október 6-, 8-, 9-, 10- és 11-ei számaiban, valamint közölte az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptár, melynek alapján különlenyomat is készült. Az oldalszámok a különlenyomat szövegére utalnak. 11.

¹⁸ U. o. 12.

A másság elfogadásának példája Kadosa Árpád¹⁹ megfigyelése és ahhoz fűzött kommentárja. Észrevette, hogy az oroszok másképpen irányítják állataikat, mint ők: “Először nagy derűtséget keltett közöttünk, hogy a “muszka” Brrrrr!-rel állította meg a lovát. [...] Mulatságosnak tűnt részünkre, hogy itt a lakosság tü-tü-tü-tü hangokkal hívja magukhoz a tyúkokat. Minden bizonnal nekik meg a mi pi-pi-pi hívogatásunk okozna derűtséget. Hát igen, ez volna az igazán emberi, egymás megismerése. Hát igen, ez volna az igazán emberi, egymás megismerése, a másik szokásainak tisztelete, egymás megbecsülése.”²⁰

A másság iránt elfogult, azt elutasító többségi álláspontot tükrözi – többek között – Árokszállási Zoltán²¹ memoárja is, melyben még az orosz nyelv, illetve személynevek iránt is “civilizációs” ellenérzést rögzített: “Így beszélgettek, hadakoztak az orosz nyelvvel honvédeink és tréfálkoztak, vidámkodtak. Minden kis kutya Sztálin volt, a malacokat elnevezték elvtársnak, az orosz nyelvben járatosabbak tovarisznak becézgették. A muszka hadvezérek is megkapták a maguk illő és főleg magyar fülnek jobban hangzó nevüket. Vorosilov Veres Ilon lett, Tyimosenko – Timsó Jankó és Bodjennij – Uram bocsá! – Budi Jenő. Úgy kell nekik! Minek kezdték ki a magyar katonával!”²² Nemeskéri Kiss Miklós²³ morbid módon, sajátos cinizmussal örökítette meg az oroszokkal kapcsolatos negatív élményeit naplójában: “A félig elégett holttestek irtó bűzt árasztottak magukból. Nem is tudtam eddig,

¹⁹ Kadosa Árpád (1914–?) tartalékos zászlós majd hadnagy, a 12. könnyű hadosztály 12. híradó-századának szakaszparancsnoka. Eredeti foglalkozása tanár volt.

²⁰ Kadosa Árpád: A Don-kanyarig és vissza. HL TGY 2889. 20. A továbbiakban: Kadosa.

²¹ Dr. Árokszállási Zoltán (1912–?) karpaszományos őrmester volt a VII. hadtest gépkocsizó vonatcsoportjának VII/2. tehergépkocsi osztagánál.

²² Árokszállási Zoltán: Úttalan utakon. Egy gépkocsizó vonatcsoport élete Oroszországban a szovjet elleni hadjáratban. 1942. V. 26./1943. IV. 25-ig. HL TGY 3034. 62. A továbbiakban: Árokszállási.

²³ Nemeskéri Kiss Miklós (1921–) egyetemi hallgató, tartalékos zászlós. A 2. magyar hadsereg személyi és pótlásügyi előadójának segéd tisztjeként vonult be, majd 1942. május 29-én áthelyezték az I. a (hadműveleti) osztályra, Kovács Gyula vezérkari ezredes parancsnoksága alá.

hogy a nagy tömegben sült emberhús ilyen bűdös. De lehet hogy csak az orosz! Mindenesetre elment a kedvem az emberhústól!”²⁴

A harctéri hétköznapiak és a katonaélet epizódjai villannak fel az alábbi néhány részletben. Sey László²⁵ jegyezte fel azt a történetet, amely alapján valószínűleg a címben is idézett mondat szállóigévé vált. Alakulatánál járatták a lovakat, de az egyik, miközben a lovászok az istállóba vezették, elszökött, hiába keresték: “Pár napi várakozás után Dömötörfy²⁶ kénytelen volt az ELLO²⁷-nak jelenteni, hogy az ilyen és ilyen számú, nevű, színű, stb. ló a leírt körülmények között elszökött, kerestük, kutattuk de nem találtuk, kéri az állományból való leírását. Kb. egy hét múlva megjött a felettes hatóság válasza, egy őrnagy aláírásával, hogy a jelentést tudomásul vették s a lovat leírták. Mindenki azt gondolta, hogy ezzel az ügy legalábbis [?] elintéződött. De nem, mert egy újabb hét múlva Dömötörfy ugyanakkor az őrnagynak az aláírásával kapott egy felszólítást, hogy az ELLO tudomásul vette a ló eltűnésének körülményeit s ennek alapján leírta az állományból, azonban <<a zászlós úr nem jelentette, hogy mi történt a ló bőrével?>> Dömötör Jánosban volt humor s így válaszolt: <<Mint előző jelentésemben leírtam őrnagy úrnak, a ló kirántotta a vezetőket a lovász kezéből, és elvágta a nagy orosz mezőben. A bőrt legényeimmel együtt kerestük mindenütt, az istállóban, jászolban, jászol alatt, de sehol sem találtuk. Minden valószínűség szerint azt is magával vitte.>> Persze ez az ironikus válasz nem maradt következmény nélkül.”²⁸ Sey szerint Dömötör parancsnokának sikerült elérnie, hogy ne kapjon fegyelmit, beérték egy bocsánatkéréssel. Koppányi Sebestyén, akitől a címben is idézett mondat származik, az epizód egyszerűbb változatát jegyezte fel: egy éjszakai bombatámadásnál elfutott egy ló. Az alakulat jelen-

²⁴ Nemeskéri Kiss Miklós tartalékos zászlós: Napló az orosz harctérről 1942. I–II. HL 2. hadserég iratai 30. fasc. 1942. július 4-ei feljegyzés. A továbbiakban: Nemeskéri.

²⁵ Dr. Sey László orvos, tartalékos tiszt, IV/2. tábori kórház.

²⁶ Dömötör János zászlós, a IV/2. tábori kórház fogatolt részlegének parancsnoka.

²⁷ Ellátóoszlop.

²⁸ Sey László dr.: A IV/2. tábori kórház a Don partján. HL TGY 3742. 9.

tette a veszteséget, mire visszaérkezett a felszólítás: “Jelentse, hogy mi történt a ló bőrével?” Erre adták a címben idézett választ: “Jelentem, a ló a bőrével együtt futott el.”²⁹ Mivel Koppányi a III. hadtest 7. könnyű hadosztályának 4. gyalogezredében teljesített szolgálatot, Sey László pedig a IV hadtest 2. tábori kórházánál, nem valószínű, hogy ismerték egymást. Feltehetően Koppányi írta le hallomás alapján a történetet, amelynek zárómondata eszerint tényleg szállóigévé vált. Megjegyzendő, hogy az állatbőr igen nagy értéket képviselt, azért kellett elszámolni vele – még ha az adott szituációban komikus volt is a számonkérés. Ugyancsak Koppányi Sebestyén többször használt egy másoknál is felbukkanó kifejezést, amellyel a magyar hadsereg avíttóságát érzékeltette. Első alkalommal a felvidéki bevonulás kapcsán írta le: “...Nagyszombat felé kivonult a csehszlovák motorizált hadsereg, hogy helyt adjon a magyar szekerizált hadseregeknek.”³⁰ Később újra használta a kifejezést, amikor 1942 nyarán, a kivonulás során szembesültek a szekérszállítás nehézségeivel.³¹

A korszerűtlen felszerelés kritikája a Simon Istvánék által kitalált szarkasztikus leírás a jövődő budapesti bevonulásról: “Itt jön elől a Skoda század. Igen, a század teljes három harckocsival. Természetesen harcban megviselt kocsik sok elenséges találattal. De ha jól látom, most vettem csak észre – bocsánat az elnézésért – csak két harckocsi jön. Igen, kettő, de az egyik vontatja a másikat. De ebben a pillanatban megállnak. Miért? A vezető kiugrik, felhajtja a motorház tetejét, és babrálgatni kezd benne. Odafordulok a mellém álló, s a nyári oroszországi harcokban résztvett harckocsizó századoshoz. Százados úr kérem, mi történik ott? >>Dugulás.<< Szabad kérdezniem mi ez a dugulás? Skoda betegség!” Azután tehergépkocsik érkeznek nyikorogva, rajtuk a teljes a század – az utánpótlás 15 régi emberrel,

²⁹ Ld. 1. lj.

³⁰ Koppányi 2.

³¹ Koppányi 37. A második magyar hadseregben az alakulatok ellátását a gépjárművek hiánya miatt nagyrészt szekerekkel kellett megoldani. A rendelkezésre álló 6000 tehergépkocsinak általában egyszerre a harmada volt használható állapotban. A hadsereg 67 000 lóval és 19 190 ún. országos járművel (szekerekkel) vonult a hadszíntérre.

annyian maradtak: “A többiek tartósan konzerválta az orosz tél.” Végül nehézkesen még egy kocsi érkezik, hátul egy-két kitüntetés lóg róla. Ez hozza a meg nem érdemelt kitüntetéseket.³² A kitüntetések odaítélésének módjára mások is tettek epés megjegyzéseket, úgy vélték, nem mindig az arra érdemesek kapják meg. Erre vonatkozik a Damó Elemér által feljegyzett találós kérdés: “Milyen a honvédségben a kitüntetés rendszere? – Milyen? – Hát olyan a kitüntetés, mint a bombázás! – Hogyan? – A hátországból hullik és vértleneket talál!”³³ Ennek variációját Vécsey Béla³⁴ is közli emlékiratában: “Olyan, mint a repbomba, magasról jön és ártatlanokat érint.” Kommentárja: “...ha nincsen költői lendület a felterjesztésben, nem kap a szegény baka semmit.”³⁵

A katonákat leginkább foglalkoztató témák között fontos helyet foglalt el az ételmezés. Minden szerző érinti a kérdést, többnyire komoly formában, de akadnak a témával kapcsolatos humoros megjegyzések is. Az étkezéssel kapcsolatos egyik fő gond a német ellátásból adódott, a fronton ugyanis nem Magyarországról ételmezték a katonákat, akiknek ezért hiányoztak a megszokott ízek, elsősorban a fűszerek, a hagyma, a paprika és a szalonna. Rummy Lajos³⁶ az ún. a doni-betegség, a sárgaság okaként említi e tényt: “Talán ludas volt ebben a német ellátás is. – Szokatlan volt a magyar gyomornak a pudingpor, a cukorka, a szardínia (a katonák szerint kígyóhús), a műméz, a szardellapaszta, különféle sajt, gyakran kinyomható tubusban, ízetlen, úgynevezett >>Dauerbrot<< tea, mely utóbbinak katonáink varázserőt tulajdoní-

³² 1942. november 15-ei bejegyzés.

³³ Damó Elemér: Névtelen katonák a Kárpátokban. A 115. önálló utász század a háború utolsó évében. Visszaemlékezés. TGY 3357. 226. A szerző hivatásos tiszt volt, egyéb adat nincs róla.

³⁴ Vécsey Béla alezredes, a 35. gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka (III. hadtest, 7. könnyűhadosztály) volt.

³⁵ Vécsey Béla: Visszaemlékezéseim 1940 nyarától 1942 végéig. HL TGY 2658. 17.

³⁶ Rummy Lajos (1895–1982) ezredes a IV. hadtest 13. könnyű hadosztály 31. gyalogezredének parancsnoka volt.

tottak és 'lankasztó teának' keresztelték el, stb, stb. A pudingport először >>Federweis<<-ként a bakancsában kísérte meg a katona hasznosítani.”³⁷

1942-ben, a hosszú harctéri szolgálat idején a szerzők közül többen tanúi voltak annak, hogyan készültek a tudósítások, híradófelvételek, és fölháborítónak tartották azok megrendezettségét, esetenként irrealitását. A naplókban szerepelnek kritikus, ironikus megjegyzések is, melyek kiemelik a manipulációkat. Simon István 1942. július 28-án örökölt meg egy esetet: “Ma láttam azt, hogyan lesz a szűnyogból ökör. A haditudósítók kijöttek hozzánk és a 18-ai urivi ütközetről³⁸ vették fel a szemtanúk elbeszéléseit. Kiválasztották a hősokeket és viaszlemezre vették fel, amit mondtak.” 1942. augusztus 4-én megismétlődött a szerző által undorítónak nevezett helyzet: “Délelőtt ismét széltozás. Kijöttek a filmhíradósok és háborút játszottak. Sajnos így készül a híradó és szegény közönség csak ámul-bámul. ... Hát csak hadd csinálják a legendát és a hősokeket.”

Vámosy József³⁹ már a visszavonulásról szóló beszámolójában egy filmhíradóra visszaemlékezve írja, hogy majd elsüllyedtek a szegénytől, mert németek is voltak a nézőtérben. Látszott, hogy a felvételeket otthon készítették, ami nem lett volna baj, ha szakemberek csinálják, de nem így volt: “A vásznon láttunk nagyon szép mintatáborot, ahol a bunker bejárata díszítve voltak és előtte parkírozott terek. ... Szerepelt itt géppuska, golyószóró, aknavető, géppágyú. A mellvéd mögött a tisztek egymásnak dugdosták a térképet, mikor a géppuska látható célra tüzelt. Minek kellett a térkép? A legmulatságosabb a géppágyú működtetése volt, mely láthatólag

³⁷ Romy Lajos: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett. (Az ezred felállításától az 1943. januári visszavonulásig.) Emlékirat. HL TGY 3160. 53.

³⁸ A doni hídfőcsaták 1942. július 18. és szeptember 16. között zajlottak.

³⁹ Dr. Vámosy József tartalékos tiszt, orvos. A III. hadtest 7. könnyű hadosztályánál, majd a 34. gyalogezrednél teljesített szolgálatot.

páncélcocsira tüzelt, ugyanakkor azonban parancsnoka repülőgépre kémlelt, azt a benyomást keltve, mintha az eredményt figyelné.”⁴⁰

Bizonyára nem véletlen, hogy az idézetteken kívül több szerző is minősíti a haditudósítók munkáját. Aki tanúja volt annak, hogyan készülnek a híradófelvételek, azok a megrendezettséget kifogásolták, akik pedig a kész dokumentumfilmeket látták, azok a valótlan elemeket vették észre. Ha meg is értették ennek okait – ütközetben nem lehetett forgatni, mire a kamerákat felállították, egy-egy esemény már le is zajlott – és tudták, hogy az otthoniak számára nem hiteles, hanem lelkesítő anyagot kellett összeállítaniuk a haditudósítóknak, akkor is sérelmezték a valótlanságokat és hol felháborodtak, hol meg keserűen ironizáltak a látottakon.

A katonák között bizonyára gyakori téma volt a szexualitás, de mint már utaltunk rá, kevés forrásban szerepel idevágó részlet. Ezek közé tartozik Botta Ferenc⁴¹ anyaga, melyben az alábbi erotikus vers található:

“Karinthyádák a zs...-i berkekben

Megkérjük a jó Mikulást
Menjen Csíkba minél előbb,
Zsuzsikának, Marikának,
Marikának, Zsuzsikának
A csizmáját tömjé tele,
De jó volna, ha megcsinálna.

De az a baj, de az a baj
Hiába van piros csizma,

⁴⁰ Vámosy József: Emlékeim a második magyar hadseregről. HL TGY 2809. 91. A továbbiakban: Vámosy.

⁴¹ Botta Ferenc az V/2 (Puma) repülőszázad írnoka volt.

Marikának, Zsuzsikának,
Zsuzsikának, Marikának,
Mert messze van a Csikországa
A Mikulás nem tudja, hol van.

Elment messze, elment mesze,
Csilingelve, csilingolva,
Soha többé nem jön vissza,
De jó volna, de jó volna,
Hogyha mégis visszajönnä.

Szomorú a versünk vége,
Üres maradt a két csizma,
Zsuzsikának, Marikának,
Marikának Zsuzsikának
Nagyon fájhat a kis szíve
Nem lesz tőlünk szép emléka.

Hej ha mégis visszajönnä
Csilingelve, csilingolva.
Marikának, Zsuzsikának,
Zsuzsikának, Marikának
Sok-sok csókját, hogyha hozna
Bizony isten de jól tenné.

Halász-Almásy-Botta triász⁴²

⁴² Botta Ferenc anyaga. HL TGY 3892. A szerzők kiléte – Botta Ferenc kivételével – ismeretlen.

A fenti, kétértelmű fogalmazásra alapozó – fűzfapoétákat is alulmúló – “költeményen” kívül kevés e témában az idézhető részlet. Nehéz utólag eldönteni, hogy például Árokszállási Zoltánnak a “nőkapcsolatokat” leereszkedően elutasító sorai mögött nem rejlik-e némi (elfojtott) irigység is: “Egyik-másik honvéd is jól érezte magát, hiszen zsenkája⁴³ minden jó falattal elhalmozta, s volt ki ruháját is mossza, gondozza. Hja, ha nincs fából az ember, még ilyesmire is ráadja a fejét.”⁴⁴ Nem sokkal később röviden és szintén kétértelműen utalt egy orosz nővel kapcsolatos esetre: “A munkát négy pék látta el néhány asszony és lány közreműködésével, kiknek tisztaságára igen sokat adtak, s személyesen mosdatták meg őket naponként tetőtől talpig.”⁴⁵ Kadosa Árpád távolságtartóan idézett fel egy esetet: “Lóri tegnap kapott értesítést arról, hogy megszületett az 5. gyereke, anyja és újszülött egészségesek. Gartuláltunk neki, mondván: – Látod, nem is kellettél hozzá! Ő meg arra hivatkozva, hogy ki ne jöjjön a gyakorlatból, géhás tiszték társaságában átment a szemközi házba, ahol három nő tárt karokkal fogadta őket, nagy dáridót csaptak, harmónikáztak, énekeltek és... A Két fogoly Zinácskája jutott eszembe.”⁴⁶ Hasonló töredékeket idézhetnénk még annak illusztrálására, mennyire álszemérmesen viszonyultak a katonák a kérdéshez, hiszen nyilvánvaló, hogy részben beszédtema volt, részben pedig történetek említhető esetek. Ezt az alább idézett jelentések is bizonyítják: egy 1942. augusztus 1-jei egészségügyi helyzetjelentés szerint 2791 beteg katona közül 126 volt nemibeteg.⁴⁷ Szeptember elején a betegek összlétszáma 345 tiszt és 9875 honvéd volt, a jelentés szerint közülük 5 illetve 73 szenvedett nemibetegségben. Az tényeket a vezérkar érthetőnek tartja: “A nemibetegségek száma is aránylagos emelkedést mutat, ami az anyaországtól távol való huzamosabb idejű tartózkodás

⁴³ Zsena=nő (orosz).

⁴⁴ Árokszállási: 63.

⁴⁵ U. o.:64.

⁴⁶ Kadosa: 19. A szerző Zilahy Lajosnak azonos című regényéből készült filmre utal.

⁴⁷ Főszállásmesteri osztály szám nélküli iratok. 3. sz. melléklet 5000/2. hadsereg főszállásmesteri iratok 1942. VIII. 5. számhoz. Egészségügyi helyzetjelentés. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

dási időben leli magyarázatát.”⁴⁸ 1942 őszén főszállásmesteri parancs intézkedett Totem óvszer kiutalásáról: a III., IV., VII. hadtestek és a hadseregközvetlenek részére 3000-3000 darabot, a repülőcsoport részére 879 darabot, alosztályonként általában 13 darabot számítva.⁴⁹ Ez ugyan a hadsereg létszámát tekintve – 207 ezer fő – igen kevés, de legalább volt törekvés a katonák egészségének megőrzésére.

A frontvonal mögé beosztottak helyzete könnyebb és kevésbé veszélyes volt, mint a harcoló alakulatoké. Ezt Nemeskéri Kiss Miklós naplójában több epizód tükrözi. 1942. december 18-án egy “vadászatot” örökített meg: “Hajtóvadászat, a szó legszorosabb értelmében vett hajtóvadászat volt ma délután. Igaz, hogy kissé szokatlan körülmények közt, mert szánkóval hajtottuk a nyulat! De kezdem előről. Ebéd után Cseh Kálmán⁵⁰ bácsi, Kiss-Kónya Ernő főhadnagy és én felpakolózdunk a szánkóra, melyet Gyuri cigány vezetett elő. A rúd mellett “Sztálin,” a bakon Kálmán bácsi géppisztollyal a nyakában és hosszú ostorral a kezében – így indulunk el varjászni. Ernő Gazdánk⁵¹ sörétes puskáját, én a magamét hoztam el, Kálmán bácsi viszont azt mondta, ő géppisztollyal többre viszi! A varjak elleni támadással hamar végeztünk, én kettő, Ernő egy varjút lőtt, Kálmán bácsi pedig sorozatot a levegőbe. A varjúk elrepültek, de Sztálin lábai előtt felugrott egy nyúl. Több se kellett Kálmán bácsinak! Egy teljes sorozat után a nyúl még jobban futott, de mi utána, a szánkóval. Kálmán bácsi feje fölött forgatva az ostort hajszoalta Szálint a hómezőn a nyúl után. Persze ez utóbbi frissebb volt, de Kálmán bácsi bekerítő mozdulatokat kezdeményezett, mire a nyúl ellenkező irányú kitérésekkel válaszolt. Negyedóra hosszat vágóban zavartuk a tapsifülest, hol közelebb, hol távolabb kerültünk hozzá, de söréttel Kálmán bácsi kiabálása ellenére sem lőttünk, hisz 200

⁴⁸ A/3. sz. melléklet a 250/M. hadműveleti 3. Vezérkari Főnökség 1942. VI. számhoz. Ad. 7./Eü. helyzetjelentés. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

⁴⁹ Főszállásmesteri parancsok. 23. sz. 1942. X. 15. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

⁵⁰ Cseh Kálmán alezredes. 2. magyar hadsereg, I. a (hadműveleti) osztály. Parancsörtszt.

⁵¹ Kovács Gyula 1942. szeptember 6-tól a 2. hadsereg vezérkari főnöke, november 1-től vezérőrnagy.

méternél közelebb soha nem volt a nyúl. >>Micsoda vadászok vagytok, ha nem tudtok meglőni egy nyulat?<< – kiabált és rendületlenül hajtotta Sztálint, aki már kezdett kidögleni. A helyzetet a nyúl mentette meg, aki megunva a síkon való hajkurászást, átfutott a Tyihaja-Szoszna folyón, ahová a jég bizonytalan vastagsága miatt Kálmán bácsi sem tudta követni szánkóval.”⁵²

Néhány forrásban szarkasztikus részletek utalnak arra, hogy 1942 őszén egyre reményvesztettebbé váltak a katonák. Túl a nyári hídfőharcokon, a téli készülődés közepette egyre kevésbé hitték, hogy leváltják őket, hogy hazatérhetnek. Kadosa Árpád ironikus megjegyzéssel egy, még a “zöldellő remények idején született költeményt” másolt be emlékiratába, amely tökéletesen tükrözi azt a lelkiállapotot, amely 1942 őszén jellemezte a katonákat:

“Váltás
(Változatok egy témára)

Budapesttől a Don partig
Közismert már ez a mondás:
Ne félj pajtás, ne félj semmit,
Hazamegyünk, itt a váltás!

Gyalogságunk körletében
Szilárdan áll minden állás:
<<Nem engedjük be a muszkát,
Éppen mikor itt a váltás.>>

Tüzér mondja komájának:
<<Nem jó, fiú ez az állás!>>

⁵² Nemeskéri Kiss Miklós II.: 74.

De, felel az, megnyugtatja:
<<Újat épít majd a váltás!>>

Légfúróst sem zavarja már
Orosz Rata és bombázás,
Mert ha lelő minden gépet,
Mit fog lőni majd a váltás?

A híradó berkeiben
Szintén nagy a sürgés-forgás,
Hírül adják mindenkinek:
<<Hazamegyünk! Jön a váltás!>>

Fogolytábor, hadtápszázad,
Nem lesz őrség, hadtáp-hálás,
Szegény ruszkik itt maradnak,
De mi megyünk, jön a váltás!

A választott népeknél is
Vígán megy a gödörásás:
<<No! Adonáj megsegített,
Majd szed aknát a leváltás!>>

De hiába minden óhaj,
Mennyekig ható kiáltás,
Csak a kurva hideg tél jön,

...⁵³

⁵³ Kadosa: 73–74.

A vers utolsó sorát – ha volt – már le sem írta Kadosa, annyira nyilvánvaló a rím által sugallt befejezés: nem reménykednek a váltásban.

Vámosy József egy olyan viccet jegyzett fel, amely a háború befejezésével kapcsolatos hiábavaló reményekre utal, s nem igazán mulatságos: “1950-ben Horthy Apánk meglátogatja a keleti fronton küzdő fiait. Megszólít egy 7. hadosztálybeli katonát: >>Hogy vagy édes fiam, nem hiányzik-e valami?<< >>Nye ponyemáju.<<⁵⁴ válaszolja a katona.”⁵⁵ Ez, a háború kilátástalanságát a hosszú szolgálat hatására eloroszosodó katona alakjával érzékeltető élc az egyetlen a forrásokban, amelyben a kormányzó is szerepel.

Még a reménytelen helyzetben lévő, fegyvertelen munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiben is előfordulhatnak humoros részletek. Sárdos István,⁵⁶ akinek saját bevallása szerint civil mentalitása és humorérzéke segítségével sikerült túlélnie a munkaszolgálatot és a hadifogságot, helyenként Rejtő Jenő-i fordulatokkal rögzítette élményeit: “Varró közlegény, századunk keretének legbutább tagja aki Nagykátáról lett behívva a keretbe és olyan kicsi volt, hogy mint mondtuk, a kertben a földiepret is létráról szedte, egyből összeszarta magát és az úton levetkőzve igyekezett gatyája tartalmától megszabadulni.” – írta az első légitámadás hatásról. Később saját helyzetükön is ironizál: “Aztán megint összeverődött a század és törünk tovább előre az ellenség felé. Már éjfélre járt az idő és halálos fáradt voltam. Akkor tanultam meg, hogy lehet menet közben is aludni. Ilyenkor csak akkor ébred fel az ember ha megbotlik, vagy egy másik alvajárónak neki megy. Egyszerre arra ébredek, hogy a ruszlik már megint csomagolnak (ti. bombáznak). Mondom a fi-

⁵⁴ A. m. “Nem értem!” (oroszul).

⁵⁵ Vámosy: 57–58.

⁵⁶ Zsidó munkaszolgálatos volt, alakulata nem ismert. Foglalkozása ötvös volt. 1943-ban hadifogságba esett, ahonnan hét év után került haza.

úknak, ezek tényleg azt hiszik, hogy Moszkváig meg sem állunk, és majd bevesszük Moszkvát lapáttal.”⁵⁷

Egyes szerzők számára a kiszolgáltatott, fegyvertelen munkaszolgálatosok sorsa is a humor forrásává válhatott. Ha kevesen viszonyultak is így a kérdéshez, az antiszemita propaganda hatása és az egyéni érzület sajátos megjegyzésekhez vezetett. Salamon Alajos⁵⁸ még 1941-ben tette a következő megjegyzést: “Kerékpáron megyek, egy tolmáccsal előre. 20 kilométer. – A kapaszkodón munkaszolgálatos zsidókkal megrakott szekerek vontatják terhüket, a lovak majd megszakadnak, de a bankigazgató urak csak nem szállnak le. Dühösen letolom a kocsist, a direktorokat lezavarom, későbbi helységben pedig parancsnokuknak feljelentem őket. Puha gyenge egy tiszt.”⁵⁹ Hasonló előítéleteességről árulkodik a Nemeskéri Kiss Miklós által humorosnak talált, 1942. június 1-jén feljegyzett eset: “Udvarunkban és az épületben zsidó munkaszolgálatosok vannak beosztva munkára. Ma délelőtt hallom, hogy Cseh alezredes⁶⁰ cigány legénye irtózatosan kiabál a folyosón három zsidóval. Megkérdezem, hogy miért, mire a válasz a következő: <<Tetszik tudni padlót súrolni tanítom őket, kétszer megmagyaráztam már nekik és még mindig nem tudják. Nem szeretem az értelmetlen embereket.>> Gyuri cigány jól megmondta a véleményét, mert <<beosztottai>> között – mint utóbb kinyomoztam – egy mérnök és két ügyvéd volt. Valóban értelmetlen emberek!” Az idézett részletek alapján feltűnő egyes magyar katonák intoleranciája, s ez nem csupán az oroszokkal és a zsidókkal szemben fogalmazódott meg: a hadseregben szolgáló román és ruszin katonák is gyakran szintén a gúny céltábláivá váltak.

⁵⁷ Sárdos István: Amíg élünk, nem szabad feladni. Emlékirat. HL TGY 3711. 8.

⁵⁸ Salamon Alajos (1912–?) Tartalékos zászlós, VII. hadtest. 22 huszárszázad. Eredeti foglalkozása nem ismert.

⁵⁹ Salamon Alajos: Katona-naplóm. Orosz-föld 1941. IX. 22-től és 1942. VII. 2. HL TGY 3213. 6–7.

⁶⁰ Ld. 50. lj.

A bemutatott források természetesen legfeljebb ízelítőt adhatnak abból, hogy milyen volt a harcoló katonák hangulata és milyen módon próbálták a front feszültségét lazítani-oldani. A naplók és memoárok alapján mégis képet kaphatunk a katonák mentalitásáról, és részben a kor közgondolkodásáról is. A harctéren bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott, a rendkívüli körülmények között pedig felerősödtek az indulatok, érzések, a jót és a rosszat egyaránt kihozta a fronton harcolókból a háború: a bajtársiasságot, a patriotizmust és a felelősségérzetet, de tapasztalható a szolidaritás, az irgalom hiánya, az irigység és a rosszindulat is. A felidézett részletek szellemesnek szánt megfogalmazásai is sokat elárulnak a katonák gondolkodásmódjáról, de a források szövegkörnyezetéből kiragadva nem vidámságot, hanem tehetetlenséget, esetenként lelki deformációt vagy szenvedést tükröznek. Amin a katonák az adott körülmények között nevetni tudtak, az a kívülálló számára nem mindig tűnik humorosnak. Azt gondolhatnánk – hiszen szinte közhely – a humor segíti a túlélést, emiatt nagyobb szerepe volt a katonák életében. Ha ez így volt, azt a források nem őrizték meg.

Mellékletek

I.

41. sz. melléklet a naplóhoz.

Bizalmas! Hátországiak (főként katonák) kezébe nem kerülhet.

UTASÍTÁS A HÁTORSZÁGBA TÁVOZÓK SZÁMÁRA

Bajtárs! Amikor hazatérőben átléped a határt, emlékezz arra, hogy civilizációtól és technikától megfertőzött földre lépsz, így a környezet és a szokások merőben eltérnek attól, amihez a Szovjetparadicsom földjén szokva vagy. Elvárjuk tőled, hogy ott az arcvonalban megszokott életmódodat a szabadság rövid idejére feladod

és az otthoniak sajátos életébe ügyesen és tapintatosan belehelyezkedsz. A szabadság nem tart sokáig, önfegyelemmel viseld el az otthoni kellemetlenségeket.

Nagyobb nehézségek elkerülése végett vésd jól az emlékezetedbe az alábbiakat:

1./ Közlekedés: Az utazásnál ne szállj fel az első tehervonatra, nyitott kocsiba vagy fékezőülésbe, mert a MÁV általában külön személyszállító vonatokat járat az e célra ülésekkel berendezett kocsikból. Az oda- és visszautazástól eltekintve a személyvonatok igénybevétele jegyváltáshoz van kötve.

Kiszállás után nem lehet az állomás előtt álló járművek bármelyikére felkapaszkodni. Egyénenként utazó alkalmi személyek számára vannak ott üresen álló gépkocsik és fogatolt járművek (hasonlatosak a panje kocsikhoz), de ezeket csak azonnali készpénztérítés ellenében veheted igénybe. Valamilyen pecsétetes papír lobogtatása, vagy a fegyverhasználat kilátásba helyezése nem vezet általában célhoz. Közúti közlekedés esős időben is lehetséges, a meneteljesítmény általában nem csökken.

2./ Elszállásolás: Ne menj be az első, megfelelőnek látszó házba azzal a céllal, hogy ott a földön vagy szalmán kipihenjed magad, mert ez a háziak csudálkozását váltaná ki. Szálláscsinálásnál először gondoldj vissza, hogy az érintett helységben nincs-e már a békeidőből lakásod és abban az esetben csak azt vedd igénybe. Sátor használata általában nem szükséges, megfelelő táborhelyet nehéz találni.

A szobákban ne zavarjon, hogy tele van mindenféle bútorokkal és a szabad mozgásod korlátozva van. A ruházat és felszerelés felfüggesztésére ne verj szögeket a falba; ezen célra fogasok és szekrények szolgálnak, csak azt kell megszoknod, hogy az ott elhelyezett holmik megtalálása nem könnyű. Az ajtók kinyitása nem fog sikerülni a megszokott jól irányzott rúgással, vagy a vállal történő nekifeszítéssel. A csípő magasságában elhelyezett rézfoggantyú lenyomása után nyílik csak az ajtó.

Este a villanykapcsolót nyugodtan csavard meg, mert a villanyvilágítás működik és robbanás általában nem követi a műveletet.

A szalma, stb. hiánya következtében a hátsószobában négyszögletes, lábon álló, fehér vászon behuzatú lakberendezési tárgyak (ú. n. ágyak) vannak a lakásokban. Ezeket alvásra gondolkodás nélkül felhasználhatod. Ha rugózva lenne, ne zavarjon, ki lehet bírni. Ha az ágy már részben foglalt lenne, csak a személyazonosság megállapítása után vedd igénybe a fennmaradó helyet.

Éjjelezésnél aludhatsz levetkőzve, mert meglepő támadás veszélye kizárt.

A bútorzatra a háziak, mint a mennyiségből is láthatod, túlzott gondot fordítanak és túlzott kultuszt csinálnak, ezért azok összetörése, feltüzelése és összefaragása nem ajánlatos.

Ha ezért lakásodban nagytakarítást akarsz csinálni, ne tereld össze az utcán az első 5-6 járókelőt (nemre, korra és foglalkozásra való tekintet nélkül) és ne állítsd őket súrolni, ablakot mosni, stb. Ha este későn mész haza, ne csodálkozz, hogy 22 óra után a kapu be van zárva. Ha nincs kapukulcsod, ne nyújtott töltettel nyissad ki a kaput, ott van a csengő, azt nyomjad meg.

3./ Biztosítás: Eddigi bemetszett hírek szerint a határon belül partizánveszély nincs, nyugodtan járálhatsz ismeretlen helyen is. Célszerű azonban itt is párossával járni, csak a járőrtársat kell jól kiválasztani. Ilyen célra legmegfelelőbb hölgyeket kell beszervezni.

Női ruhába öltözött személyek Magyarországon nem tagjai amazonkötelékeknek, még ha "kardos" menyecskek is. Mindazonáltal a szabadságos honvéd számára bizonyos veszélyt jelentenek, tehát az óvatosság nem felesleges. A veszély a rádió-

házasságok⁶¹ bevezetése óta jelentősen növekedett. Nők részéről történő közeledési, megszólítási kísérleteket erélyes "Nye ponyemáj!"⁶² kiáltással hárítsd el.

Esetleges partizángyanú esetén a rendőrség segítségét vedd igénybe. Azonnali letartóztatási jog nincs, gyanús magatartás esetén sem lehet azonnal és öntevékenyen a tüzet megnyitni.

Jelszó-jelhang általában nincs kiadva. Éjjelezésnél figyelőt nem szükséges az ajtóba kiállítani.

A polgári lakosság nagyobb csoportosulási helyein (vendéglő, mozi, stb.) sincs szükség egymás biztosítására (sündisznó-alakzat, körvédő-képesség), mert legfeljebb agyontaposnak, gyomorszájon vágnak, tyúkszemekre lépnek, de fegyveres beavatkozás nincs.

Egyhangú megállapítások szerint a magyarországi szárnyasok nem tanúsítanak ellenséges magatartást honvéd egyénnel szemben (ellentétben az orosz szárnyasokkal), ezért velük szemben rögtönintézkedésre és halálbüntetésre nincs szükség.

A robbanó kutyák intézménye csak a Szovjetunió sajátossága, a magyar kutya legfeljebb csak harap, de nem robban. Ezért az utcán szaladgáló kutyákat nem szükséges azonnal lelőni, mert ez kellemetlen feltűnést okoz.

A sötétség beállta után ne lőjj be minden világos ablakba, mert az elsötétítésre nem kell olyan aggodalmasan ügyelni. Az utca felett látszó fényforrások a közvilágításhoz tartoznak, nem az orosz akasztotta ki a lámpát, így nyomjelző tölténnyel való lövését mellőzd.

4./ Anyagiak:

a./ Élelmezés: Felvételezésre és nem helyszíni beszerzésre alapozva.

Felvételező helyek (ú. n. üzletek) sűrűn telepítve. Itt csak a közkézen forgó utalvá-

⁶¹ Személyes találkozás nélkül megkötött ú. n. frontházasság.

⁶² A. m. „Nem értem!”, hibás oroszszággal.

nyok (ú. n. pénz), valamint különböző jegyek felmutatása mellett lehet élelmezési cikkeket kapni. Elkészítés gazdaságtalanul családonként állandó tűzhelyeken. A háziasszony rendszerint a felfőzésre kerülő étel fajtájának és elkészítésének részlettervezésébe is be akar vonni és kívánságaid felől érdeklődik. Mivel a megszokott ételeid sajátos elkészítéséhez úgysem ért és szükséges eszközzel (mozgókonyha) sem rendelkezik, ne foglalkozz a részletekkel, a te feladatod csak az elfogyasztás. A kiszolgáltatót adagokkal elégedj meg, mert a csöppnyi országban a sok ottmaradottnak be kell osztani a javakat. Az étkezés elfogyasztásánál ülj nyugodtan az asztal mellé, bár kényelmesebb a földön ülni. Fehér terítőre vigyázz! Nem tartják díszítésnek a pecsétet. Az evőeszközök használatában igyekezz a háziakat utánozni. Ne csodálkozz azon, hogy az evés otthon külön szertartás és társadalmi esemény. Ez csak az elpuhultság és a kényelem jele. Nem szabad a hátszobában az utcán hazafelé tartó reheneket megállítani és a tejet a helyszínen az ivópohárba és evőcsészébe kifejni. Ha egy udvarban tyúkokat látsz, ne menj a tyúkólba tojásért, mert ezeket a hátszobaiak maguk szokták összeszedni.

b./ Kereskedelem: Cleba (kenyér), honvéd cigaretta, gyufa, varrótü, stb. hazavitele felesleges és haszontalan. Otthon a tiszta értéket néző cserekereskedelem helyett pénzgazdálkodás van s így színes papírdaraboknak tulajdonítanak nagy értéket. Olvashatatlan aláírással és nemlétező hadrendi alakulat felírásával ellátott igénybevételi jegyet még körbélyegzővel sem fogadnak el a kereskedők általában az áruikért.

c./ Egészségügyi rendszabályok: Ne lepődj meg a határon, ha fűrdővonattal várnak. Súlyos sértés, ha nem veszed igénybe. A vízpazarolás és tisztálkodás otthon megrögzött szokás, ehhez igyekezz tartani magad. Kutakat, vályúkat, patakokat ne keress, ha véletlenül tisztálkodni akarsz. E célra majd minden lakásban szobaforrás (vízcsp) van. Helyenként még külön helyiségben nagy tartály áll, melyben egyszerre az egész testét lemoshatja az ember. Ezen berendezések naponta

történő igénybevételén ne ütközz meg és ha a háziaknak különösen a kedvébe akarsz járni, magad is utánozzad őket.

A víz ivásával otthon se menj túlzásba, bár közvetlen hatása nincs. Inkább fogyassz alkoholt, de a keleti arcvonalon folytatott elvonókúra után vigyázz az adagolásra. Feltétlenül használd a határon átadott, beosztásokkal ellátott szoptatós üveget. Naponta beosztásról-beosztásra növeld a mennyiséget a régi cúgod eléréséig. A szabadság lejárta előtt fokozatosan kezd meg a leszokást.

A lakások alacsony, különös formájú, fakeretes porcellán csészével ellátott helyisége különleges egészségügyi célokat szolgál. Használat után az oldalt elhelyezett foggantyút húzd meg. (Ne ijedj meg, nem robban, a zaj egészen veszélytelen.) A fent leírt szerkezetet más célokra – hajmosás, borotválkozás – ne használjuk.

A városok terein lévő szökőkutakba vagy más nagyobb felületű vizekbe ne ugorj aronnal, miután ezek nem fürdőzési célt szolgálnak. Ha semmiképpen nem tudsz a kísértésnek ellenállni, akkor vedd fel feltétlenül fürdőnadrágodat, mert a hátszágaiak nagyon szégyenlősek, a rendőrök pedig kíméletlenek.

Ha ruhákat mosatsz, ne akaszd szárítás céljából az ablakodba, vagy az utcára, mert eltűnik.

d./ Fűtés: A fűtőfát nem szokás a szomszéd kerítéséből, az ajtókból, az utcai fasorból kitermelni. A környező házak összedöntése sem vezet célhoz, mert a magyarok rendszerint kőből és téglából építik házaikat és így a fűtőfa ilyen módon történő beszerzése nem gazdaságos. Bútorok, képkeretek felfűtését – még ha feleslegesnek is mutatkoznak a lakásban – a 2. pontban mondottak miatt kerüljük el.

5./ Öltözködési szabályok: Géppisztoly, kézigránát, fűtykös nem tartozik a kimenő öltözethez. Esős időben a sátorlap túlságosan nagy feltűnést kell, viselését

kerüljük. Ha nagy forgalmú helyeken kiülsz az erkélyre, végy magadra legalább egy ruhadarabot.

6./ Titoktartás, lehallgatás: Gondolj mindig arra, hogy a beszédedet a hátszágaiak megértik. Nem lehet tehát valakit a világ legbarátságosabb mosolyával így megszólítani: "Mit akarsz vén lókötő! Csak maradj távol, nehogy a kedves háziállataid hozzám átköltözzenek!", mert az illető a dolog lényegét megérti. Biztonsági okokból tehát célszerű, ha a szabadságos honvéd egyének egymás közt oroszul beszélnek, akkor a lehallgatás veszélye nagyban csökken.

7./ Általános tudnivalók: A hátszágba érve igyekezz beleélni magad a tulajdonról alkotott sajátos felfogásba. A magántulajdon gondolata a hátszágban teljesen el van terjedve. Ott a javait mindenki maga igyekszik önzően felhasználni s erre az emberek egymással szemben szinte szertartásosan ügyelnek. Ha e téren nem igyekszel a bevett szokásokat és formaságokat betartani, könnyen nagy sértődéseknek s kellemetlenségeknek teszed ki magad.

a./ A magántulajdon túlzott kultuszára külön testületek (rendőrség, bíróság) vigyáznak. Ezekről óvakodj, mert ők a gondolat bigott megszállottjai és a magántulajdon eszméjének fanatikus terjesztésében elsősorban a Szovjetunióban kialakult tiszta felfogás ellen küzdenek.

b./ A hátszág önző felfogása szerint a polgári lakosság érdekei legelsőrendűek, tehát ne kívánd magadnak és a honvédségnek ama előjogokat és kiváltságokat, melyeket a hadművelleti területen jogosan élvezel. Ne csodálkozz általában a hátszág kicsinyességén, nem lehetnek olyan széles látókörűek, mint te, aki mögött és előtt 1000 kilométerek vannak. Örülj, hogy a te tekinteted a távlatokhoz van szokva és nézzed el a hátszág kicsinyes, önző gondolkodásmódját.

c./ A zsidó otthon nem egyenrangú munkaszolgálatos tagja a közösségnek, hanem kiváltságos munkaadó. Így értékét ne becsüld túl és ezek szerint bánjál vele.

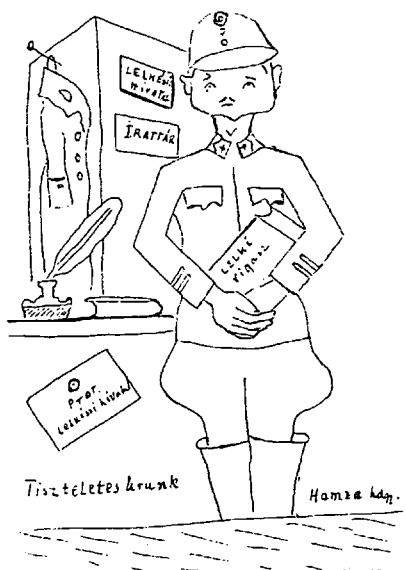
Bajtársaim! Ha ezeket elmédbe vésed, akkor a szabadságot elviselhetőnek fogod találni. De a hadművelleti terület valódi életét, a Szovjetunió paradicsomi állapotát ne ecseteld túlságosan, mert akkor otthonról mindenki idetödul és vége lesz a mi nyugodt, szép életünknek.

Kapják: a kiválasztottak.

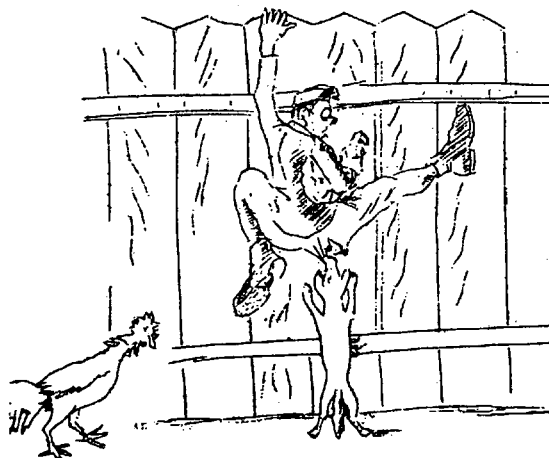
Tábori posta, 42. VIII. 27-én 00 h 05 perc.

Hátországhy s. k.

Bajtársi szolgálat kirendelt vezetője

Hamza Tibor⁶³ karikatúrája Soltész Pál reformtus tábori lelkészről.⁶⁴

Karikatúra (tyúktolvaj)

⁶³ Hamza Tibor (1908–?) tartalékos főhadnagy, Képzőművészeti Főiskolát végzett.

⁶⁴ Soltész Pál: református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555. 41.

JUDIT PIHURIK

„I am reporting that the horse has run away together with its skin.”

(Soldiers' Humour on the Soviet Front)

On the basis of studying the diaries and memoirs of Hungarian soldiers on the eastern front we can form a picture of the every day life of warriors in the theatre of war. Preserving a sense of humour was the most natural way of protection, a way to relax tension, that is why we can find witty, ironic parts and cartoons in the related sources. Though in most of the cases soldiers' humour defies printing, in the researched sources this side can rarely be found; obscenity, rough expressions and stories are few, the jokes, the stories are not too witty, in some case they are rather clumsy and primitive. The main target of soldiers' humour was the enemy; the local features and traditions of the inhabitants and the awkwardness of Bolshevik system. They often expose the everyday difficulties of a soldier's life, phenomena resulting from the order of an army and the general human frailty. Surprisingly, erotic jokes, stories can hardly be found in the manuscripts and pieces of political humour are also missing. The enumerated sources provide a sense of feeling about the mood of fighting soldiers and how they tried to solve the tensions encountered on the front.

SERFŐZŐ ZOLTÁN
AZ MKP ÉS AZ 1945/46-OS INFLÁCIÓ
(1945 ÁPRILIS – 1946 FEBRUÁR)

Az Ideiglenes Kormány 1944. december 2-i megalakulásától a forint 1946. augusztus 1-i bevezetéséig végig kormányzati pozícióban lévő 4 koalíciós párt viszonyát az inflációhoz, az azt megszüntető szanáláshoz és a pénzügyi stabilizációhoz - mind az elméletet, mind a gyakorlatot tekintve bemutatni szándékozó történetész számára nem áll a rendelkezésre túlságosan bőséges szakirodalom. Különösen igaz ez az FKGP és az NPP esetében, alighanem objektív okok, többek között a vonatkozó források csekély száma miatt. Ezen 2 párt kapcsán tehát a historiográfiai elsőség kényelmes pozíciójába kerülhet az adott témát földolgozó szerző.¹

Fő vonalakban igaz ez az SZDP vonatkozásában is, bár itt azért kiadásra került néhány lényeges forrás.² Ugyanakkor szerencsére- az úgynevezett parasztpártokhoz képest- az SZDP-nek jól összefoglalható, rendezett gazdasági vonatkozású iratanyaga maradt ránk, amely nagy segítséget jelentett a kutatónak az első összefoglalás elkészítésekor.³

Az MKP-nak az inflációval kapcsolatos 1945/46-os elméleti és gyakorlati tevékenységének összegzésekor valamelyest más a helyzet. Számos primer forrás került ugyanis már korábban közlésre, vagy főleg Balogh Sándor és más szerzők által interpretálva értékelésre. Igaz, ezek a munkák jórészt már 25-30 évvel ezelőttiek. Nyilvánvalóan itt nem a primer forrásföltárás és tartalmi összegzés az elsődleges

¹ Lásd Serfőző Zoltán: Az FKGP és az 1945/46-os infláció Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica Tom. CXIX: Szeged 2004.

² A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-48 Bp. Kossuth 1979. (A továbbiakban: MKP határozatai....)

³ Lásd Serfőző Zoltán: Az SZDP és az 1945/46-os infláció Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica Tom. CXV Szeged 2001.

feladata a témával foglalkozó kutatónak, bár ez idáig nem tárgyalt dokumentumokra azért rá lehet bukkanni.

Az MKP gazdaságpolitikája, az infláció és a pénzügyi stabilizáció kapcsán kifejtett tevékenysége bemutatásának történeti fontosságát nem kell bizonygatni. A szovjet támogatással és részben közvetlen irányítással 1944 október végétől igen kezdeményező, forradalmi elhivatottsággal párosuló agresszivitással tevékenykedő párt meghatározó szerepet játszott a gazdasági szférában is. Belső fölépítése, működése, szervezetsége garantálta a gazdasági kérdésekkel való folyamatos, természetesen pártpolitikai szempontú foglalkozást, s ugyanakkor nem jelentéktelen iratanyagot hátra hagyva segítette az utókor történésének munkáját is.

Az MKP kétségkívül az első pillanattól kezdve igyekezett a gazdaság kérdéseit politikai céljainak megfelelően napirenden tartani. A Központi Vezetőség 1945. április 20-i ülésén határozatot hozott egy gazdasági program elkészítéséről, az ott elfogadott programjavaslat alapján. Ez utóbbi dokumentum az első ilyen témájú ismert szöveggént már érintette az infláció kérdéskörét. A magyar gazdasági élet legsürgősebb problémái címet viselő fogalmazvány 5 pontban foglalta össze a címben jelzett kérdéseket. A leghosszasabban a közlekedés megindításával kapcsolatos nehézségeket taglalta a Központi Vezetőség leszögezve, hogy „a magyar gazdasági életnek jelenleg a leggyengébb oldala a közlekedés...A vasutak mozdonyai és teherkocsijai... természetesen a Vörös Hadsereg rendelkezésére állanak. A magyar gazdasági élet számára csak az a kevés számú mozdony és vagon jöhet számításba, amit a Vörös Hadsereg erre a célra rendelkezésre bocsát. A háború befejezésekor az ország csak arra gördülő anyagra számíthat, amit a Vörös Hadsereg önszántából vissza fog adni...világos, hogy ezen a téren mindent előről kell kezdenünk. A legsürgősebb dolog tehát a mozdony-és vagongyártás megindítása...Ennek érdekében azokat az üzemeket, amelyek ebbe bevonhatók, központi kormányirányítás alá kell vonni... A jelenlegi magyar ipar megfelelő átállítás mellett évi 500 moz-

donyt tudna előállítani.”⁴ A továbbiakban a dokumentum kiemelt fontosságúnak nyilvánította az építőipart valamint a földreform végrehajtásával párhuzamosan a mezőgazdasági gépipart. A 4. pontban a főttebbi ágazatokban dolgozó munkások kapcsán leszögezte, hogy „... a többi munkáskategóriával szemben élelmezési és ruházati cikkel jobban lássuk el, s bizonyos fokig privilegizáljuk őket.”

Az 5. pontban esett szó röviden az inflációról. Ennek kapcsán az MKP vezetése ekkor még a legfontosabbnak azt tartotta megjegyezni, hogy „a nyilasok több milliárd értékű papírpénzt, főleg 1000 pengős bankjegyeket raboltak. Ezek forgalomba hozatalának meggátlására sürgősen...új 100 és 500 pengős bankjegyekre kell átváltani a régi kibocsátású 1000, 100 és 500 pengős címleteket. Kényszerkölcsönnel vagy egyéb levonásokkal ez az átváltás ne járjon...” Figyelemre méltó, hogy a programjavaslat szerint ”az inflációt a be nem fizetett adók szigorúbb behajtásával, a forgalmi stb. adó beszedésével, a dohány árak, vasúti díjak, postailletékek stb. felemelésével, a földreform pénzügyi rendelkezéseinek szigorú végrehajtásával meg kell lassítani”. Azaz a pénzromlás ütemének csökkentése a cél, pénzügytechnikai módszerekkel - bár a jövedékemelések első hatásukban maguk is inflációgerjesztők!-, kizárólag az államháztartás bevételeinek növelésével illetve a másik oldalról a kiadások lefaragásával.

A főttebbi gazdasági programtervezet az SZDP-vel történő egyeztetés után a pártközi értekezlet április 28-i ülésén került napirendre. A lényegét Révai József foglalta össze, az MKP részéről Gábor József és Gerő Ernő szoltak hozzá, az utóbbi erőteljesen hangsúlyozta a közlekedés elsődlegességét, amelyet egy kézbe kellene fogni.⁵ A pénzügyek kapcsán ugyanő a nyilasok által elvitt pengőmennyiségéről érdeklődött. Válaszában Oltványi Imre a Nemzeti Bank kisgazdapárti elnöke

⁴ MKP határozatai...74–75.o

⁵ MKP határozatai 76.o. illetve Pártközi értekezletek 1944–48 szerk. Horváth J.–Szabó É.–Szűcs L.–Zelei K. Bp. Napvilág 2003.

ezt 3.5 milliárdban jelölte meg, az ország 18 milliárdos pénzforgalom-kontingense mellett, amelyhez eddig 20 milliárd került kibocsátásra. A megsemmisült pénzek pótlására, a szükséges bankjegycserére a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 15 milliárd pengő nyomására adott engedélyt, amelyet nyár végéig tud az MNB teljesíteni. Összességében az állapítható meg, hogy ezen a fórumon az inflációs veszélyről rögzítésre érdemes eszmecserére nem került sor.

Őszre már nyilvánvalóan változott a helyzet. A párt szeptember 22-én a Politikai Bizottság ülésén elfogadott választási programjában a pénzromlás már külön részt kapott, mint „ az újjáépítést fenyegető legnagyobb veszély”. A dokumentumban a PB az infláció megállítására javasolta:

„1. Az alapanyagok..., a közszolgáltatások, gabona, kenyér árainak hatósági maximálását és fokozatos rögzítését. Ezen a téren a szabad forgalomról áttérést a szigorúan kötött gazdálkodásra.

2. Az államháztartás egyensúlya érdekében tervszerű pénzügypolitikát, szigorú takarékoságot, az állami hitelek megszorítását, az állami és közületi bevételek fokozását. Olyan adórendszert, amely a közterhek javát a tehetősek, a gazdagok vállára rakja. A spekulációs nyereség teljes elkobzását.

3. A pénzhígítás megakadályozására a bankjegyek kicserélését, melyet a vagyonosokra kiterjedő egyszeri kényszerkölcsönnel kell egybekötni.

4. A bankok hitelpolitikájának állami ellenőrzését és irányítását. Szigorú rendszabályokat annak megakadályozására, hogy a termelésnek szánt hitelek a spekulációt táplálják..

5. A pengő értékének rögzítésére belföldi és külföldi kölcsön felvételének előkészítését s biztosítását oly feltételek mellett, melyek a magyar állam függetlenségét nem sértik.

6. A Németországba hurcolt magyar arany-és valutakészlet visszaszerzése. A külföldön levő magyar bankbetétek és értékek zárolása.”⁶

A javaslatok kapcsán ki kell emelnünk, hogy a külföldi kölcsönök elvi alapú kizárása itt nem fogalmazódott meg, bár a” magyar állam függetlenségét nem sértő” kitétel meglehetősen rugalmasan értelmezhető. A program külpolitikai részénél viszont egyértelműen „szovjet-angol-amerikai gazdasági segítség” elérése olvasható, azaz itt a nyugati kölcsönök is a lehetséges pénzügyi eszközök között szerepelhettek még. A dokumentumban a céljának megfelelően erőteljes volt a választási propagandajelleg, különösen a tőkésellenes frazeológia (2-4. pont).

A kötött gazdálkodás bevezetésének követelése kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy ez lényegében mindegyik koalíciós párt gazdaságpolitikai alapkövetelése volt ekkoriban. Magától értetődő, hogy egy választási célokra szánt programon nem kérhetünk számon mélyebb gazdasági elemzéseket. Ugyanakkor szembe ötlő, hogy az MKP 1945-ből származó eddig publikált illetve bemutatott forrásainak egyikéről sem mondhatjuk el ezt. Kézenfekvőnek tűnik a kérdés: a párt vezetői mennyiben voltak tisztában az 1945. második felében kibontakozó inflációs folyamatok makro-gazdasági lényegével?

A válaszhoz segítségünkre van egy, a párt gazdasági osztályának iratai között megőrzött, ez idáig nem publikált 14 oldalas dokumentum, amely a Gazdasági helyzetünk és az infláció elleni harc címet viseli. A szerzőjét nem tudjuk beazonosítani, mindenesetre egy Mód Aladártól származó rövidebb kézirattal helyenként szó szerint megegyezik.⁷ Az irat keletkezése, a szövegből kikövetkeztetve, 1945 augusztus végére - szeptember legelejére tehető, ez elég egyértelműen kiderül a helyzetelemzéssel foglalkozó első oldalakból. Ezek a pénzügyminisztérium adatsorait vették

⁶ MKP határozatai... 154–156.o.

⁷ Politikatörténeti Intézet Levéltára 274–12-2.öe. Mód Aladár ekkor a párt Gazdasági Bizottságának elnöke volt.

alapul. Eszerint „ az államháztartás helyzetének az alakulását a következő főbb tételek jellemzik:

	Kiadás	Bevétel	Hiány mrd
1945. jan. 1-től jún. 30-ig	4,5 milliárd	0,5 milliárd	88% 4,0
júl.1-től aug. 31-ig	12,4 milliárd	1,0 milliárd	92% 11,4
szept. 1-től dec.			
31-ig előirányzat	111,9 milliárd	9,8 milliárd	91% 102,1...”

Ebből következően az esztendő utolsó harmadára „az előirányzott kiadásoknak mindössze 8.7 %-ára várható költségvetési fedezet, 91,3%-t a kormány előreláthatólag bankópréssel lesz kénytelen fedezni.” Ez azonban csak minimális becslésnek tekinthető, valójában a „ költségvetési hiány kezelésére a forgalomba dobando új és új milliárdok azonban amennyiben vagy a kiadások csökkentésével, vagy a bevételi oldal emelésével a hiányt nem sikerül csökkenteni, az infláció előrehaladtával hatványozottabban fogják éreztetni áremelő hatásukat, s a költségvetési hiány így előreláthatóan az előirányzott 102,0 milliárdot messze meg fogják haladni.”

A folyamatok illetén alakulásának legfőbb okai pedig „a jóvátétel és az újjáépítés. Míg 1938-ban a költségvetési kiadások legnagyobb hányadát, 42 %-ot, a személyi kiadások tették ki, ma a személyi kiadások az egész kiadás 10%-át sem érik el.” Ebből következően, bár az államapparátus létszámát le lehet és le is kell csökkenteni, ezzel „ a költségvetési egyensúly tekintetében ...döntő eredményt nem várhatunk. A költségvetési teher legnagyobb tétele a jóvátétel, mely a költségvetési előirányzatban az egész kiadás 42 %-át teszi ki, s a Vörös Hadsereg ellátásával együtt 60 %-ra megy fel.” Ráadásul a megállapított 200 millió dollár jóvátétel a külső és belső piac közötti jelentős különbség miatt „ a belső piacon 500 millió dollárnyi

vásárlóerőnek felel meg. Konkrét tételnél ez úgy mutatkozik, hogy például a vegyes bizottság által 7 millió dollárra értékelt Mátravidéki centrálét az orosz jóvátételi számítás mindössze 2,25 millió dollárban számítja be a jóvátételbe..”

A rendkívüli kiadásokat a dokumentum szerint adóbevételekből nem lehet fedezni. Igaz ugyan, hogy a „köteles adónak jelenleg csak egy töredéke folyik be s ezért „gyors és erélyes intézkedésekre van szükség az adóztatás terén”, valamint az adózás belső szerkezetét is vissza kellene állítani, mivel 1938-ban a bevételek 42,8 %-a volt egyenes adó (pld. föld-, kereseti, ház-, jövedelem-, vagy társulati adó) szemben az 1945-ös 18%-kal. Itt tehát vannak bevételi tartalékok, viszont a felére csökkent bruttó nemzeti jövedelem mellett az ”...adóbevételek biztosítása az alacsonyabb életszint mellett sokkal nehezebb, s aligha érheti el az 1938. évi bevételek felét is.” Ebből következik többek között az, hogy ”...egészében adójövedelmekből jelen körülmények között nem tudjuk finanszírozni a jóvátételt” ezért „az ellátás és a termelés tervszerű megszervezése (aláhúzás az eredeti szövegben S.Z.) után gondoskodnunk kell arról, hogy az inflációs pénzmennyiség belső kölcsön formájában mind nagyobb hányadban kerüljön vissza az államháztartásba.” Az objektív makrogazdasági okokon túlmenően a pénzromlás ütemét gyorsítja, hogy „ a különböző hatóságok és vállalatok az állam által rendelkezésre bocsátott pénzzel nyersanyagért és áruért versenyezve egymásra licitálnak, hajtják fel az árakat.”

Az elemzés szerint tehát az infláció nemhogy nem megállítható, de még növekvő ütemű is lesz az év hátra lévő hónapjaiban. Amit jelenleg elengedhetetlenül fontosnak tart az az, „ hogy a rendelkezésre álló anyag és termelési lehetőség szám-bavételével előbb állapítsuk meg az elvégezhető feladatokat és ezek fontossági sorrendjét, s ezeket finanszírozzuk. Ugyanez a helyzet az ellátás terén. A korlátozott és elégtelen fogyasztási javak mellett a tervszerű elosztás és adagolás helyett újra és újra

lineárisan megadott béremelések csak az árak versenyének adnak új és új lökést”⁸ Az eddigiek miatt kulcsfontosságú a „kötött ellátás a gyári munkásságra koncentrálván, jegyrendszer az egész vonalon, az ipari termelés fogyasztási javainak minél nagyobb hányadban való igénybevétele a mezőgazdasági árucserére, hogy ezáltal biztosítani tudjuk a legfontosabb rétegek minimális ellátását.”

Az infláció megállításáról addig nem lehet szó, amíg a termelés és az elosztás viszonyai lehetővé nem teszik. Ezért a dokumentum több mint 2-szer akkora teret szentelt az Intézkedések a termelés fokozására c. fejezetének, mint az Infláció elleni küzdelem címűnek. A termelés nyilvánvalóan kulcsfontosságú, hiszen 3-as feladatnak kell megfelelnie: „1./ El kell látnia az ország lakosságát fogyasztási javakkal, 2./ Végre kell hajtania az újjáépítést, eltüntetni a rombolások nyomait, 3./ Eleget kell tennie a jóvátételnek.” Az utóbbi kettő „....csak a fogyasztási színvonal leszorításával hajtható végre.” Ennek azonban megvannak a maga határai, mivel a „jóvátétel és az újjáépítés tehát csak olyan mértékben teljesíthető, amilyen mértékben a tovább már nem csökkenthető fogyasztási színvonal biztosításán felül anyag, munkaerő és termelő kapacitás rendelkezésre áll.” A termeléssel kapcsolatos intézkedéseket tárgyaló fejezet a preferenciákat egyértelműen megfogalmazó követeléseket tartalmaz az anyag- és munkaerőgazdálkodástól kezdve a kapacitás- és készletgazdálkodáson át a közellátás differenciált (kötött szektor, jegyrendszer, szabad forgalom) átalakításáig.

A dokumentum utolsó két, az inflációról szóló oldala újfent megállapította, hogy „a bankóprés pillanatnyilag megállíthatatlan, mert 1./ az állami gépezetet üzemben kell tartani, 2./ a jóvátételt és 3./ az újjáépítést pénzzel kell alimentálni. Az így jelentkező rendkívüli arányú pénzszükségletekre jelenleg csak 8%-ban van fedezet, a különbözetet, mint kényszermeztakarítást az infláció kényszeríti ki a társada-

⁸ Uo.

lomból, de annak nem valamennyi rétegéből, hanem legnagyobb részt csak a fixfizetésű dolgozókból.” Ezért egyelőre csak a pénzromlás ütemének lassítása jöhet szóba a kiadási és a bevételi oldal alapos átgondolása utáni gyors intézkedésekkel. Az első esetben „ meg kell szüntetni a hitel formájában nyújtott nemzeti ajándékokat, állami pénzt csak jóvátételre, újjáépítésre és közellátásra dolgozó gyáraknak juttassunk. A hitelt a gyárak csak akkor és olyan mértékben kapják meg, amikor és amilyen mértékben azt vásárlásra tényleg fel is használják.” A bevételi oldalon elsősorban az adózás pénzügytechnikai és ellenőrzésszigorítási eszközökkel történő eredményességét célozták meg a javaslatok, a spekuláció és az arany- és valutaforgalom megrendszabályozását gazdaságon kívüli kényszereszközökkel megvalósítva. Ám összességükppen a dokumentum újfent kénytelen volt megállapítani, hogy „ ezeknek a rendelkezéseknek szigorú végrehajtása reményt nyújthat arra, hogy az inflációs folyamat lassabbá váljék, s időt nyerjünk annak végleges megállítására.”⁹

A fentebbiek alapján valószínűsíthető, hogy az MKP vezetése tisztában volt az infláció alakulása szempontjából meghatározó gazdasági összefüggésekkel és az aktuálisan rendelkezésre álló eszközökkel. Ugyanekkor a helyzet őszinte bemutatásával nem lehetett meggyőző propagandát folytatni, tömegeket s így választást nyerni. A kommunista pártnak már csak azért sem, mert a jóvátételből és a Vörös Hadsereg ellátásából adódó pluszterhek hangsúlyozása részben objektív ok (vesztes orszádként az 1947. február 10-i békeszerződés aláírásáig a nemzetközi jog szerint formálisan sem rendelkezett Magyarország állami szuverenitással) részben szubjektív ok (az MKP egyértelmű és egyoldalú szovjet kötődései) miatt eleve nem volt lehetséges.

A kritikus gazdasági helyzet miatt azonban november végén, december elején a fővárosban , a dorogi szénmedencében, Pécsen és Békés megyében számos

⁹ Uo.

üzemben került sor sztrájkokra, tiltakozó megmozdulásokra.¹⁰ A tömegelégedetlenség hangsúlyozottan az MKP szavazóbázisát jelentő gyári munkásrétegek között terjedt, az egyre nehezebbé váló életkörülményeknek egyik fő oka volt a meglóduló hiperinfláció. A feszültségek lecsillapításának egyértelmű politikai eszköze a Szakszervezeti Tanáccsal együttműködve a mozgó bérskála bevezetése, a természetben fizetett bérek valamint a közvetlen üzemi étkeztetés biztosítása voltak. Az első az amúgy gyorsuló pénzromlás mértékét növelte, az utóbbi kettő pedig egyenlő volt annak beismerésével, hogy a pénzügyi folyamatok már részben kezelhetetlenek.

Ezt ismerte el a Központ Vezetőség november 21-22-i ülésén elhangzottak alapján a Titkárság által december 1-én végső formába öntött, s november 22-ére visszadatumozott határozat leszögezve többek között, hogy „Az infláció olyan méreteket öltött, hogy a kormányzat már nem tartja kézben”.¹¹ A megfogalmazott javaslatok abból indultak ki, hogy „Az ország gazdasági helyzetének gyökeres megjavítása lényegileg három alapvető kérdés megoldásától függ:

1. Az államháztartás viszonylagos egyensúlyának megteremtése és az infláció megfékezése.
2. Az élelmezés biztosítása a következő aratásig.
3. A széntermelés oly mérvű fokozása, mely lehetővé teszi ipari és közlekedési kapacitásunk kihasználását.

E három kérdés szorosan összefügg, és csakis együttesen oldható meg...”¹² A pénzügyi rendelkezésekről szóló fejezet 3 részre és további 16 alpontra oszlott. Az állami bevételek fokozására a technikai jellegű, lényegében az adópengő bevezetését célzó, az adók valorizálását biztosító intézkedések mellett az f pontban került először megfogalmazásra, hogy „Meghatározott időpontban és megfelelő előkészí-

¹⁰ Balogh Sándor: Pártok és Pártharcok Magyarországon 1945–47 Bp. Kossuth 1975. 136–137.o.

¹¹ MKP határozatai...179–180.o.

¹² Uo.

tés után a pengő bevonása oly módon, hogy az új pénzből senki nem kaphat egyszerre kézhez többet, mint a kormány által megállapított egy havi létminimum, ami pedig az üzemeket és a vállalkozásokat illeti, ezeknek a zárolt folyószámláról csakis a munkabérek és nyersanyag, valamint egyéb közvetlen üzemi szükségletek fedezésére szolgáló összeg folyósítandó szigorú ellenőrzés mellett.” Ehhez okvetlenül szükségesek bizonyos drasztikus gazdaságpolitikai lépések, például „Az országban fellelhető nyersanyag- és készárúkészleteknek bizonyos ... minimumon felüli zárolása és igénybevétele az állam által maximált áron,...az újonnan termelt iparcikkek bizonyos hányadának lefoglalása az állam által, ugyancsak maximált áron...a hiányzó aranyfedezetnek legalább részben árufedezettel való pótlása...”. Szembeötlő, hogy miközben a szanálásnál majd megvalósuló belső erőfeszítések lépései először kerültek megfogalmazásra, a g pont szerint a külföldi kölcsönök felvétele „amennyiben a nemzeti függetlenség sérelme nélkül lehetséges” még ebben a dokumentumban is megemlítést kapott. A második részben az állami kiadások csökkentéséről szólva lényegében a B-listázások elvi és gyakorlati lépéseit húzták alá a követelések, valamint a nélkülözhetetlen hitelezés megszigorítását s annak kérlelhetetlen ellenőrzését. Mai szemmel közgazdasági érdekesség a c pont, amely szerint „Az állami üzemek és fontos közüzemek, mindenekelőtt a vasút és a posta fokozatos rászorítása arra, hogy önmagukat eltartsák...”. Ez a követelés akkor fából vaskarika jellegű volt. Érdemes kiemelni a fejezet harmadik részének pontjait, amelyekben a pénzügyi szervezet átszervezésére tett javaslatokat az MKP Központi Vezetősége. Ezek a következők voltak: „a) A Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank megtisztítása a reakciós elemektől, még mielőtt ez az egész vonalon megtörténik b) A Magyar Nemzeti Bank állami jellegének kidomborítása és teljes alárendelése a pénzügyminiszternek c) az adóbehajtó apparátusban kíméletlen harc a korrupció ellen, a korrump elemek eltávolítása és új népi elemeknek az apparátusba való felvétele.”

Ismeretes, hogy az MKP részéről 1946 folyamán folyamatos politikai nyomás nehezedett az MNB-re, a jegybank kormányzati felügyelete, maradék önállóságának fölszámolása konzekvens politikai célja volt a pártnak.¹³

A dokumentum II. részében a közellátás biztosítására, a III-ban a széntermelés fokozására tett elképzelések összegzése történt meg. Az utóbbi fejezet 7. pontja szerint” Addig is, míg megvalósul a bányák államosítása, haladéktalanul állami kezelésbe kell venni a szénbányákat (ugyanúgy, ahogy azt Lengyelországban már megcselekedték).” A befejező, Egyéb rendszabályok címet viselő IV. fejezet egy nagyon lényeges követeléssel kezdődött: „A felsorolt rendszabályok megvalósítására szükséges egy teljhatalommal rendelkező kormányzati szerv, a Gazdasági Főtanács megalakítása. Ennek feladata volna, hogy más gazdasági természetű kérdésekben az egyes szakminiszterekre és a különböző állami szervekre kötelező döntéseket hozzon.”

A Gazdasági Tanács fölállításának körülményei, funkciója, a kommunista célok érdekében betöltött szerepe meglehetősen tisztázott történetírásunkban.¹⁴ A GF fokozatosan vette át a gazdasági élet irányítását 1946 első hónapjaiban. A január 19-i jegyzőkönyv 2. pontja szerint a Gazdasági Főtanács „...tudomásul veszi Gordon Ferenc pénzügyminiszternek Magyarország pénzügyeire vonatkozó jelentése” a 3. pontban pedig”...határozatilag kimondja a Nemzeti Bank ügyeivel kapcsolatban, hogy az infláció megállítása céljából a Nemzeti Banknak a kincstárjegyek visszleszámításától a pénzügyminiszter által meghatározott kereten belül korlátokat kell szabni. A magánhitelek folyósításából a Nemzeti Bank is vegye ki felelősségteljes részét. Gondoskodni kell azonban arról, hogy a valorizációs hiteleknél előálló nyereségeket ne lehessen felhasználni inflatorikus célokra. Ezért felhívja a pénz-

¹³ Lásd Botos János A Magyar Nemzeti Bank Története II. Bp. Presscon 1999. 317–319.o

¹⁴ Lásd Kisfaludy Gyula: A Gazdasági Főtanács megalakulása in: Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára Bp. Napvilág, illetve Balogh Sándor:im. 138–139.o.

ügyminisztert, tanulmányozza át a Nemzeti Bank statútumait és tegyen jelentést annak esetleges szükséges megváltoztatása iránt.”¹⁵

A hangnem eléggé egyértelmű mind a pénzügyminisztérium, mind a Nemzeti Bank vonatkozásában.. Igaz ugyan, hogy a GF papíron nem volt kommunista szervezet, különösen , hogy Gordon Ferenc pénzügyminiszter és Bárányos Károly közellátási miniszter február 14-i kooptálása után kiszagzdpárti többségű lett. Valójában a GF főtitkára, Vas Zoltán vette át a szervezet tényleges irányítását. Emellett Gordon pénzügyminisztersége kapcsán pedig egyik államtitkárának, a kommunista Antos Istvánnak a szerepét kell kiemelnünk. Az FKGP parlamenti képviselőcsoportja által készített feljegyzés szerint a „Pénzügyminiszter úr minden ügyet Antos /MKP/ államtitkár úrral beszélt meg, jobban mondván minden rendelkezést Antos államtitkár úr készített és legtöbbször a pénzügyminiszter úr, dacára, hogy ezeket valószínűleg ellenjegyezte, tudomással sem bírt ezekről...hogya a pénzügyminiszter urat bárki felkereste, úgy soha választ adni nem tudott és mindenkor Antos államtitkár úrhoz küldte az illetőt, sőt sajtófogadáson, vagy bármilyen referálásnál a pénzügyminiszter úr pár szavas bevezető után mindenkor átadta a szót Antos államtitkár úrnak”¹⁶

Antos kétségkívül igen tevékenyen részt vett nemcsak a gyakorlati pénzügyi adminisztráció munkájában, de az MKP pénzügypolitikájának elvi kidolgozásában is. Ezért is érdemes tanulmányozni a párt politikai akadémiáján 1946 február 2-án tartott előadását. Ebben Antos megfelelően fölkészült pénzügyi szakemberként mutatta be az inflációs folyamat közvetlen okát: "...jelenleg az állam a kiadásai teljesítéséhez szükséges összegeket nem igazságos adóztatás, hanem infláció útján hárítja a társadalomra. Az államapparátus most is működik, a közületek teljesítik kifizetéseiket. A különbség csak az, hogy míg azelőtt a kiadásokat adókból, illetékekből,

¹⁵ Magyar Országos Levéltár XIX-A-10 A Gazdasági Főtanács jegyzőkönyvei

¹⁶ Serfőző Zoltán: AZ FKGP és az 1945/46-os infláció...

jövedékekből fedezték, most a fedezetet bankóprés útján teremtik elő.”¹⁷ Márpedig, „... ha pénz mennyiségét anélkül, hogy az árumennyiség is növekedne, szaporítjuk: infláció áll elő”, amelynek „...kezdeti szakában az árak lassabban emelkednek, mint ahogy a pénzmennyiség szaporodik, az infláció előrehaladott szakában ezzel szemben a pénzmennyiség kismértékű növekedése is nagy árugrásokot indít el. Ugyanis ebben az előrehaladott inflációs stádiumban már csak egy leszűkült forgalmi szektorban cserélnek árut pénz ellenében, a megnövekedett pénzmennyiséggel szemben tehát egyre kevesebb áru áll. Emellett mindenki menekül a pénztől, tehát a pénz forgási sebessége is erősen fokozódik, ami szintén hatványozza az áremelő hatást.” Az inflatorikus jelenségek mélyebb gazdasági háttereként a történelmi helyzetből adódó pluszterheket elemezte Antos. Ezeket az ismert módon összegezte, némi finom csúsztatással, ugyanis a németek és a nyilasok tevékenysége és a háborús pusztítások felsorolásakor említés nélkül hagyta a Vörös Hadsereg hasonló tevékenységét. Az új hatalom előtt álló feladatok számba vételekor a termelés megindítását, az újjáépítést, a földreform lebonyolítását, a szétzilált államapparátus helyreállítását, a „népi demokrácia” kiépítését említette meg, a külső kötelezettségeket nem. Antos szerint az államcsődöt az 1945. december 19-i bankjegydézsmaával sikerült elkerülni. Ugyanakkor ezt a pénzügyi manővert az értékén kezelte, mondván, hogy az „...nem is szolgálhatott más célt, mint azt, hogy az inflációt egyetlen erőteljes gyeplőrántással megfékezze rohanásában és olyan légkört teremtsen, melyben hozzá lehet fogni a bajok szisztematikus orvoslásához.”

...Mielőtt azonban az utóbbi kérdéskörre rátért volna, Antos kétszer is föltekerte a kérdést: „Ki fizeti tehát az infláció számláját?”. Válasza szerint „... az újjáépítés nem papírból létesül. Hanem áldozatvállalásból, az életszínvonal leszorításából,

¹⁷ Antos István: Infláció vagy jó pénz Bp. Szikra 1946. 3–18.o. Továbbiakban az összes idézet innen.

abból, hogy a produktív rétegek az általuk termelt javak értékének csak elenyésző töredékét kapták bér fejében...”

Antos előadásában egyértelműen fölvetette- még időpont nélkül- a szanálás és a pénzügyi stabilizáció előrehozásának lehetőségét: „Hozzákezdjünk-e már most ehhez a munkához? Előttünk még nagyon nehéz hónapok állnak... De az aratás után összehasonlíthatatlanul kedvezőbb lesz az ország élelembázisa, a fogyasztási javaknak sokkal nagyobb tömege áll rendelkezésre, mint eddig... Mi úgy látjuk, hogy a stabilizáció előfeltételei kedvező körülmények között sokkal hamarabb következhetnek be, mint ahogy azt a pesszimisták beállítani igyekeznek.” A szanálásról szóló részben az államtitkár körbejárta a jóvátétel kérdését is elismerve többek között, hogy „...az állam ma jóvátétel címén sokkal nagyobb összegeket fizetett ki, mint amennyi a teljesített szállítások arányában indokolt lett volna. A jóvátételnek eddig csak kis hányadát törlesztettük és amit ezen a címen kifizettünk csak részben szolgálta becsületbeli kötelezettségeink teljesítését.” Ezzel együtt Antos szerint nem kérdés, hogy „...el kell határoznunk, hogy az infláció nyakló nélküli folytatása helyett erélyesen hozzáfogunk pénzügyeink rendezéséhez.” Ehhez pedig nem szükségesek nagy összegű külföldi kölcsönök, legföljebb „...bízunk abban, hogy javainkat, melyeket a németek és a nyilasok nyugatra hurcoltak a békeszerződések után visszakapjuk.” Ennyi már elég, hogy a „stabilizáció végrehajtásában elsősorban önerőnk-re” támaszkodhassunk. Ez utóbbi gondolatot Antos nyomatékosan kiemelte, a „stabilizációt elsősorban a belső gazdasági erők igénybevétele útján” kell megvalósítani. Sajátságos módon adott ennek politikai színezetet mondván, hogy a „munkások és a tisztviselők már eljutottak az áldozatvállalás legvégső határáig. ...*Most elsősorban a tehetőseknek kell fizetniük.Az infláció elleni harc elválaszthatatlan a reakció elleni harctól.*” (dőlt betű az eredetiben S.Z.)

A szanálás és a pénzügyi stabilizáció elvi és részletes gyakorlati, a koalíciós pártokkal és más szakértőkkel egyeztetett kidolgozása az MKP Politikai Bizottsá-

gának február 11-i ülésén jóváhagyott javaslatcsomagjának elfogadásával és nyilvánosságra hozásával vette kezdetét. Ez azonban már egy újabb tanulmány témája lehetne.

ZOLTÁN SERFŐZŐ

Le Parti Communiste Hongrois et l'inflation de 1945/46

(l'avril 1945 - le février 1946)

Après la deuxième guerre mondiale le Parti Communiste Hongrois était la force déterminante des gouvernements de coalition. Le parti a été soutenu et dirigé par le Parti Communiste de l'Union Soviétique dont l'Armée Rouge a occupé la Hongrie. Bien que le PCH a perdu l'élection législative du 4 novembre 1945, il possédait des positions décisives dans la vie politique et économique du pays. L'élite du PCH a été capable d'analyser correctement le processus de l'hyperinflation de cette période et elle a pris l'initiative de la stabilisation monétaire et de l'introduction de la nouvelle monnaie. En même temps, selon les documents, la politique économique du parti était inséparable de sa lutte pour le pouvoir total et il était caractérisé par une rhétorique anticapitaliste marquante. La création du Conseil-Chef Économique au novembre avait le même but. Celui-ci devenait un centre du pouvoir économique dirigé par le PCH en subordonnant le ministère des finances et la Banque Nationale Hongroise au premiers mois de 1946.

TARTALOMJEGYZÉK

BALOGH LÁSZLÓ:

Új könyv a „kettős honfoglalásról” (Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára).....3

MAKK FERENC:

„Sátorlakó nép” (Monográfia az etelközi magyarokról).....21

WEISZ BOGLÁRKA:

Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és -kereskedelem történetéhez.....43

SEBŐK FERENC: Az erdélyi vajdák honvédelmi szerepe a Jagelló-korban.....59

UJSZÁSZI RÓBERT:

Pénzverési problémák I. Ulászló korából (Néhány ismeretlen verdejegyű denár).....69

KÖFALVI TAMÁS:

A hiteleshelyek a középkori Magyarországon.....79

MARTON SZABOLCS:

Középkori galambposta Magyarországon?.....93

PIHURIK JUDIT:

„Jelentem, a ló a bőrével együtt futott el.” (Katonahumor a szovjet hadszíntéren).....107

SERFÖZŐ ZOLTÁN:

Az MKP és az 1945/46-os infláció (1945 április – 1946 február).....137

X31569

vert., 20

XB.34047

Felelős kiadó: Dr. Makk Ferenc
Műszaki szerkesztő: Dr. Kőfalvi Tamás
Nyomdai kivitelezés: FV TEAM Nyomda, Szeged